

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

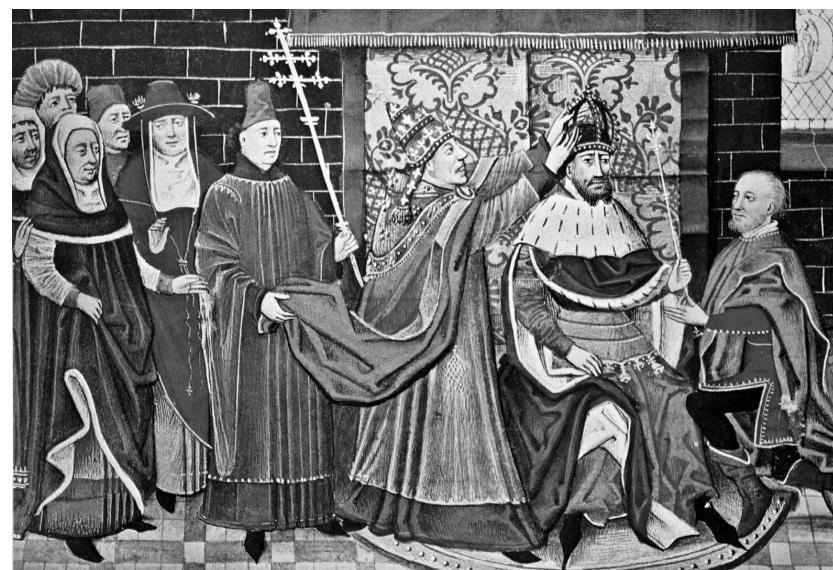
A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXI. évfolyam

2024. 3. szám

FONS XXXI. 2024. 3. sz.

E számunk szerzői

Gloviczki Ráhel (ELE BTK, PhD hallgató),
Kádár Tamás (történész, Budapest),
Kis Iván (ELTE BTK, PhD hallgató)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

III. Leó pápa 800 karácsonyán császárrá koronázza

Nagy Károlyt a római Szent Péter-bazilikában

David Aubert, 1462: Chroniques des Empereurs

(BNF Arsenal, Ms. 5089-90., fol.162v)

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány

Nyomta és kötötte: Fellini Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

ISSN 1217-8020 (Nyomtatott)

ISSN 1588-0516 (Online)

Tartalom

Tanulmányok

Gloviczki Ráhel

Császárkoronázás a középkorban

A szertartás és ami mögötte van 297

Kis Iván

A Cillei-gyilkosság Kaprinai István *Hungaria diplomatica*
című munkájában

Források, munkamódszer, kortársak 357

Közlemény

Kádár Tamás

Az 1000 és 1205 között uralkodó magyar királyok

tartózkodási helyei 385

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXI. évfolyam

2024. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR (felelős szerkesztő), OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, TERNOVÁ CZ BÁLINT, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3–5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmaért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Az Alapítvány számlaszáma: OTP 11705008-20464819

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

GLOVICZKI RÁHEL

CSÁSZÁRKORONÁZÁS A KÖZÉPKORBAN

A szertartás és ami mögötte van

Jelen tanulmányom a középkori császárkoronázási szertartásrend liturgikus forrásainak földolgozásából született. Az elmúlt évek során a királykoronázás középkori szertartásával foglalkoztam; a téma gerincét liturgikus kódexekből összegyűjtött koronázási rendtartások (ordók) adták. Eredetileg pusztán a királykoronázási ordók igen változatos anyagának rendezését szerettem volna segíteni a császárkoronázási ordókkal, megismerésük tehát nem annyira célként, mint inkább eszközként fogalmazódott meg.

Ám amint az első császárkoronázási szertartásrendet végigolvastam, világossá vált, hogy körüljárása és megértése azt követeli meg, hogy önmagáért való cél legyen. Míg ugyanis a királykoronázás szertartásrendje valóban a király mint rangelső tisztviselő beiktatásáról szól, és ennek megfelelő várakozásaink teljesülnek benne, addig a császárkoronázás mintha mást adna, mint amit várunk. Noha a császár a királynál magasabb rangú, ez a koronázásában nemhogy nem mutatkozik meg, hanem szinte inkább visszájára fordul.¹ A császár nem fölmagasztalt világi vezetőként jelenik meg a rendtartásokban. Emögött nyilvánvalóan az húzódik, hogy e jelenetsor keretei közt nyilvánosan egymás mellé áll a császár és az őt koronázó pápa — így a középkori császár-pápa viszony jelentőségének megfelelően a kettejüket főszerepbe állító szertartásrend többet jelent, mint a császári korona illő fejre tételét egy nagyszabású, az uralkodót előtérbe helyező ceremónián.

Az alábbiakban tehát azt szeretném körüljárni, hogy mi is ez a több: mit tudhatunk meg a császári tisztségről és a középkori császár-pápa kapcsolatról a császárkoronázási ordókból, mit állít e kérdésekről maga a császárkoronázás rendje. A szertartás bemutatása előtt ezért a történelmi háttér néhány meghatározó pillanatát tekintem át.

1 Johanna Dale, amikor a király és a császár avatását hasonlítja össze, ugyanerre a következtetésre jut, azaz a császár liturgikus lefokozottságát hangsúlyozza. (Dale, 2016. 200. p.)

A császárság és a pápaság kapcsolatának kezdetei

Konstantin császár politikája 312-ben fordulatot vett. A császár nyitni kezdett a keresztény vallás felé, s a kereszténység egyre nagyobb teret nyert politikájában és uralkodói programjában. Ezzel körvonalazódni kezdett egy kérdés, amely aztán az idők során egyre élesebb alakot öltött és egyre többféle megvilágításba került. Hogyan viszonyul egymáshoz a világot irányító két hatalom: a pápai és a császári, illetve a hatalmat bíró két személy: a pápa és a császár? Számos esemény, jelenség árnyalta a választ a kérdésre; nem csupán mindkét fél, hanem külső szemlélők is igyekeztek választ adni rá, akár egy-egy korszak szintjén, akár a pápaság és a császárság kapcsolatának egészét tekintve.

Nagy Konstantin volt az első, akinek keresztény császárként² újra kellett értelmeznie helyzetét a pápa mellett — és vele szemben. Két történet, amely Konstantin kereszténnyé válásához köthető, igen más színben tünteti föl a császárt mint keresztény uralkodót. Uralkodásának kezdetéhez, a 312-ben a Milvius-hídnál vívott ütközethez kötődik az egyik, uralkodása végéhez pedig a másik. Az előbbiben Konstantinnak látomása volt a csata előtt, amelyben Krisztus monogramja jelent meg neki, és e mondatot: „E jelben győzni fogsz.” Valóban, miután parancsára katonái a látott jelet viselték a vértetükön, Konstantin győzelmet aratott. Konstantin isteni segítséggel válhatott egyeduralkodóvá, isteni választottként vetélytársával szemben egyedül ő maradt császár.³ Saját személyét isteni kiválasztottnak vallotta, s gyakran *servus Dei*-ként hivatkozott magára.⁴ Mindemellett megtérése után tovább viselte a *pontifex maximus* címet, sőt voltaképp e minőségében hívta össze 325-ben a niceai zsinatot, amelyen föltehetően annak elnökeként vett részt.⁵

A másik történet Konstantin megkeresztelkedéséről szól. Eusebius szerint Konstantin halálos betegségben szenvedett élete végén, ezért kérte, hogy részesítsék a kereszttség szentségében. Noha már jóval ezelőtt keresztény hitre tért, a korban bevett gyakorlat szerint politikai döntéshozóként nem keresztelkedett meg,

2 A kutatástörténet máig vitatott kérdése, hogy mit is jelent Konstantin „kereszténysége”. Mind a kereszténnyé válás tartalma, mind annak körülményei homályosak, többféle értelmezésre adnak lehetőséget. Erről bővebben: *Beumer*, 2021.; *Odahl*, 2004.; *Heussi*, 2000. 92. p. Ezzel együtt a 312-ben aratott győzelem története hagyományosan Konstantin személyes keresztény hit felé fordulásának kezdetét jelzi. *Chadwick*, 1999. 115. p.; *Heussi*, 2000. 92. p.

3 Eusebius: *Vita Constantini*. 29–30. p.

4 *Alföldi*, 2005. 31–32. p.

5 *Brandt*, 2007. 114. p., 148. p.; *Odahl*, 2004. 115. p.

csak akkor, amikor már közel érezte a halált. Az általa betöltött pozícióban ugyanis elkerülhetetlen volt, hogy vallási értelemben beszennyeződjék (például halálbüntetést szabjon ki), a keresztség által viszont valóban teljes jogú keresztényként halhatott meg nem sokkal később — mindez otthonától távol, egy hadjárat során történt.⁶ Megkeresztelkedésének egy másik változata azonban még ismertebb. E történet szerint a keresztelést végző személy maga a pápa, I. Szilveszter volt. Az eseményre itt is azért került sor, mert Konstantin súlyos betegségben szenvedett, e változat szerint még megtérése előtt. Miután álmot látott, tudta, hogy a pápa segíthet rajta a keresztség kiszolgáltatása által. E változatban Konstantinnak nem végső lelki tisztulást, hanem testi gyógyulást hozott a keresztség.

Az utóbbi történetben nem Konstantin az, aki Isten kiválasztottjaként működik, nem ő az, aki teljesíti a rábízott feladatot, hanem a pápa. A kereszteleőről szóló történet, amelyben a pápa kapja a főszerepet, aki a császár megmentője Isten eszközeként, először a VI. század elején írt Szilveszter-legendában volt olvasható, de a *Donatio Constantini*⁷ néven ismert adománylevél nyomán vált széles körben elterjedtté. Hogy ez későbbi hamisítvány, arra csak a középkor végén jött rá Lorenzo Valla. A valódi keletkezési időpont, illetve annak körülményei máig vitatottak, de a dokumentum születése megközelítőleg a VIII–IX. századra tehető.⁸ Egy széles körben elfogadott nézet szerint Kis Pipin idején készült, hogy jogalapul szolgálhasson a pápaságnak a longobárdoktól frissen visszafoglalt területekre.⁹ Nem Konstantin korából ismert tehát a történet, amely Szilveszternek ily nagy szerepet juttat. Szilveszternek valójában kevés szerep jutott Konstantin uralkodása alatt. Az első egyetemes zsinatot nem csak hogy nem ő hívta össze, de talán részt sem vett rajta.¹⁰

Mindazonáltal Szilveszter és Konstantin kapcsolata minden bizonnyal ki-egyensúlyozott volt, a császárság és a pápaság intézménye tudott egymás mellett működni. A pápák életéről szóló, VI. században írni kezdett életrajzi mű, a *Liber Pontificalis* azon túl, hogy e később született elképzelést, tehát a Szilveszter általi keresztelést erősíti meg, illetve a zsinat összehívását a pápa utasításának tulaj-

6 Brandt, 2007. 209. p.; Odahl, 2004. 244. p.

7 Kiadása: *Constitutum Constantini*. In: Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris Germanici antiqui 10. Szerk.: Horst Fuhrmann. Hannover, 1984. Magyar fordítás olvasható pl.: Piti, 1995. Az adománylevélben megírt történetet illusztrisan mutatja be a római Santi Quattro Coronati-bazília Szilveszter-kápolnájának freskósorozata.

8 Hegedűs, 2002.

9 Piti, 1995. 21. p.

10 Brandt, 2007. 210. p.

donítja, Szilveszter életrajzánál voltaképpen Konstantin adományait sorolja föl, amelyekkel elhalmozta az egyházat, illetve följegyzí, hogy milyen bazilikákat építtetett a császár.¹¹ (Ez nem föltétlenül Szilveszter érdemeit kisebbiti, mert azt is szimbolizálhatja, hogy a pápaság kerekedett fölül a városban, ugyanis a császár elhalmozta a pápát javakkal, maga pedig kivonult a városból. Székhelyét az *új Rómába*, az épülő Konstantinápolyba helyezte, ugyanakkor elrendelte a Laterán fölépítését a *régi Rómában*, amely pedig a pápa lakhelyévé vált).¹² Konstantint, az első keresztény császárt még nem az egyház vezetését megkaparintani vágyó világi bitorlóként, hanem az egyházat az üldöztetés alól felszabadító uralkodóként láthatták: a vallásos ügyek vezetésében társ lehetett, nem vetélytárs.

A későbbiek során azonban gyakran kevésbé volt egyértelmű az állam és az egyház kapcsolata, a hatalom megosztása. A Kelet-római Birodalomban egyre inkább cezaropapista modell alakult ki. E modellben nem valósult meg az egymás mellett, egymással együtt való működés, amely nyugaton azt jelentette, hogy az állami és az egyházi ügyek — elméletileg — nem fonódnak össze egymással maradéktalanul. Ez már Konstantin szerepvállalásában is tükröződik, aki az egyház irányításának jogát nagyrészt integrálta saját világi vezetői jogkörébe. Az egyházon belüli nézeteltérések, vallási viták kibontakozásakor értelemszerűen a birodalom ura, a császár feladatának tűnt a rendezés — ezért is volt a császároknak oly sokszor része zsinatok lebonyolításában. A Nyugat-római Birodalom bukása után Róma gyakorlatilag megszűnt a birodalom részének lenni (noha még sokáig nem kérdőjelezték meg a bizánci császár fennhatóságát), és ezzel a Rómában maradt pápa és a Bizáncban uralkodó császár viszonya még problematikusabbá vált.¹³

Az V. században Gelasius pápa egy Anastasius császárnak írt levelében mutatja be a két hatalom egymás mellett működésének eszméjét.¹⁴ Itt már nem egyszerűen a Róma fölötti elsőbbségről van szó: a világot irányítja e két hatalom. A pápa és a császár hatalma e levél szerint kölcsönösen alá van rendelve egymásnak. A világ irányítói ők, de amint az egyháziak fejet hajtanak a császár világi uralmának világi dolgokban, úgy a császár az egyház vezetőitől függ az isteni szféra kérdése-

11 Liber Pontificalis I. 47–72. p.

12 Zimmermann, 2002. 19. p.; McKitterick, 2020. 125. p. Konstantin adományozásaihoz hasonlóan későbbi császároknál is mindig följegyzik, milyen adományokat juttatott az aktuális világi uralkodó a pápaságnak. Ezzel valójában a pápai tekintélyt növelhették, a pápai udvar fényét helyezhették előtérbe. A Rómában folytatott építkezések, amelyek a pápaság érdekében kezdődtek meg, mutathatták, hogy a két hatalom közül a város a pápaságé.

13 Gaddis, 2009.; Heussi, 2000. 92–108. p.; Gergely, 1982. 45–46. p.

14 Patrologiae Cursus Completus 59. 41–47. p.

iben, például saját üdvözléséhez is tőlük várhat iránymutatást. A császár, bár isteni rendelésből uralkodik, aligha állhat a pápa fölött, aki a Krisztus által alapított egyház feje. Az V. és VI. század fordulójától kezdve egyre több olyan irat keletkezik, amely „korábbi”, valójában nem létező forrásokra alapulva a pápai előjogokat erősíti, a pápa elsőbbségét bizonyítja — például Szilveszter pápa legendája, mely első ízben tartalmazza azt a történetet, amely a *Donatio Constantini* szövegébe hagyományozódott át Konstantin megkeresztelkedéséről.¹⁵

Az első olyan politikai gesztus, amely összekötötte a császárt és a pápát, alkalmasan jeleníti meg a levélben megnyilvánuló dualista szemléletet, azaz a két hatalom kölcsönös nagyságát és egymással párhuzamos, de egymástól elválaszt-hatatlan működését.¹⁶ Az esemény Anastasius utóda, I. Iustinus császár és I. János pápa bizánci találkozása volt. A pápa diplomáciai okból érkezett az udvarba: az arianusokat szorongató császári politika miatt a Rómát hatalmában tartó gót Theoderik a katolikusok üldözésével fenyegetett. A pápa Theoderik követeként ez ügyben szándékozott jobb belátásra bírni a császárt. Találkozásuk izgalmasan alakult. Iustinus földre borulva (*proskynésis, adoratio*) köszöntötte, azaz mondhatni vallási hódolatban részesítette a pápát, aki pedig (bizonyos hagyomány szerint) ez alkalomból megkoronázta a császárt.¹⁷ E hagyomány szerint ez volt az első alkalom, hogy pápa helyezte a császár fejére a koronát.¹⁸ Valójában a koronázás tényleges mozzanatát nem a pápa végezte el. Közösén vettek részt egy liturgián, amelyen a már megkoronázott uralkodó egy ízben letette koronáját, majd János helyezte azt vissza a fejére.¹⁹

Dacára mind a földre borulásnak, mind a pápa általi esetleges koronázásnak, kettejük kapcsolatában nem kerekedett fölül a pápai hatalom a császárin. Iustinus utóda, I. Iustinianus már azt is elrendelte, hogy a klérus és a római nép által választott pápa személyét a mindenkori császárnak kell jóváhagynia.²⁰ Ugyanakkor

15 Hegedűs, 2002. 53. p.; Heussi, 2000. 128. p.

16 Gergely, 1982. 45. p.

17 Liber Pontificalis I. 134. p. *Tunc Iustinus Augustus, dans honorem Deo, humiliavit se pronus, et adoravit beatissimum Iohannem papam. (...) Iustinus imperator tamen gaudio repletus est, quia meruit temporibus suis vicarium beati Petri apostoli videre in regno suo, de cuius manibus cum gloria coronatus est Iustinus Augustus.* (Akkor Iustinus császár tiszteletet tanúsítva Istennek földre borult és imádta a legboldogabb János pápát. [...] Iustinus császár pedig örömmel telt el, amiért életében Szent Péter apostol helytartóját saját országában láthatta, akinek kezei által Iustinus dicsőséggel császárrá lett koronázva.)

18 Gergely, 1982. 48. p.

19 Zimmermann, 2002. 31. p.

20 Gergely, 1982. 49. p.

Iustinianus éppen a birodalom szétesettsége miatt tartotta feltétlenül szükségesnek a pápával való együttműködést, hiszen (miután visszafoglalta Itáliát) Róma püspöke és a vele való összhang nélkül Konstantinápoly nem tudta volna megtartani római befolyását, illetve visszaállítani hatalmát a nyugati területek fölött. Ezzel összhangban áll, hogy bevezette a császári jóváhagyás szükségességét a pápaválasztás után, hiszen így biztosíthatta, hogy neki megfelelő politikai partner kerüljön a püspöki székbe. A jó viszony ápolásának szándéka nem azt jelentette, hogy Iustinianus dualista szemléletű volt. Tisztán politikai céljai vezérelték. Nem csak a pápa személyéről kívánt ő dönteni, az egyéb püspökökről és a zsinatokon fölmerülő vallási kérdésekről is; teljes mértékben cezaropapista szemlélet jellemezte tehát uralkodását.²¹

Éppen Iustinus és Iustinianus uralkodása alatt, a VI. században kezdődött meg a már többször említett *Liber Pontificalis* szerkesztése, ami önmagában is áruklódó lehet. A pápai életrajzokat bemutató művet nyitó levél szerint a munkát a IV. században kezdték meg, méghozzá Szent Jeromos ösztönzésére. Ezzel a hivatkozással a későbbi, valódi kezdeményezők talán azt szerették volna kifejezni, hogy a pápák és történetük iránt még olyan jelentős személyek is érdeklődést tanúsítottak, amilyen Jeromos volt. Magának Jeromosnak megkérdőjelezhetetlen szellemi tekintélye is csak a megfelelő pápa, Damasus fölhatalmazása és támogatása révén tudott érvényre jutni a hagyomány szerint; az egyházatya érdeklődése a pápaság iránt viszont növelte ez utóbbi tekintélyét.²² A mű kompozíciója a császári életrajzokat idézi föl, azt sejteti, hogy a pápák a római császárok utódai.²³ Az első évszázadok pápáit gyakran oly módon mutatják be, mintha a leírások célja a bizánci császártól való függetlenség bizonyítása lenne.²⁴ Mindezt egy olyan évszázadban tették, amikor valóban szükség lehetett arra, hogy hangsúlyozzák a pápa szuverenitását, esetleg fennsőbbiségét.

A rendszeren, miszerint a császárnak kell jóváhagynia a választott pápa személyét, II. Benedek pápa eszközölt ki változtatást a VII. század végén; innentől kezdve a már megválasztott jelöltet haladéktalanul tisztségébe iktathatták.²⁵ Az utolsó pápa, aki jelentette a császárnak, hogy megválasztották, Zakariás volt a VIII. század közepén.²⁶ Innentől egyre inkább a szinte teljesen katolikussá lett

21 Heussi, 2000. 149. p.; Meyendorff, 1968. 45–60. p.

22 Zimmermann, 2002. 15. p.

23 McKitterick, 2020. 12. p.

24 Uo. 16. p.

25 Liber Pontificalis I. 203. p.

26 Gergely, 1982. 60. p.

nyugat felé tájékozódott a pápai udvar, a bizánci császár helyett a frank uralkodóval keresve a politikai szövetség lehetőségét. Erre a longobárdok jelentette veszély sarkallta a pápaságot, Konstantinápoly ugyanis nem volt hatékony szövetséges az ariánus fenyegetéssel szemben.²⁷

Így Konstantin után a két hatalom kapcsolatának mintegy új kezdőpontja lett a frank Nagy Károly császárrá válása. Ekkor nem pusztán az volt a kérdés, hogy hogyan oszlik meg két, világosan hatalmon lévő vezető szerepe, hanem az is, hogyan oszlik meg a szerepük *Rómában*. Vajon az új császáré az elsőbbség, aki császárrá koronázása által megkezdte a *renovatio imperii*²⁸ munkálatait, vagy a pápáé, aki mindvégig Rómában működött és a keresztény világ feje volt?

Már Károly apjának, Kis Pipinnek uralma idején tisztázásra szorult, hogy *kié* a város. Miután Pipin kiűzte a longobárdokat Itáliából,²⁹ és megszületett a Pápai Állam, „előkerült” a már említett *Donatio Constantini*, amely világosan kimondja: Konstantin császár gyógyulása után a pápának adományozta Rómát. Az adománylevél fölbukkanásának köszönhetően a kérdés megoldódott, a pápa visszakapta jogos tulajdonát a frank uralkodó közreműködésével.

Nagy Károly császárrá koronázása mégis újra fölvetette a problémát, ám ez a koronázás önmagában is igen érdekes kérdéseket von maga után. Először is azzal, hogy a pápa Rómában helyezte Károly fejére a koronát, maga tette kétségtelenné, hogy *kié* a város fölötti főhatalom. 800 karácsonyán a frank uralkodó Rómában tartózkodott, egészen pontosan a Szent Péter-bazilikában. Itt történt a koronázás, amelyet III. Leó pápa végzett el. A Szent Péter-bazilikát is Konstantin császár kezdte el építtetni, s már a IV. századtól kezdve vitás volt, *kié* a bazilika irányításának joga: a pápáé, vagy a magukat a templom védnökének tekintő császároké.³⁰ Például I. (Nagy Szent) Leó volt az első, aki maga intézkedett bizonyos új tisztségviselők, a sírokért felelős *cubicularii* kinevezéséről a klérus tagjai közül, míg addig a császár rendelt laikusokat erre a szolgálatra.³¹ Nem lehet véletlen, hogy a Nagy Károlyt koronázó III. Leó is ezt a nevet választotta

27 Krautheimer, 2000. 107. p.

28 A fölülről irányított Karoling-reneszánsz képe helyett ma az alulról kibontakozó megújulásé is egyre nagyobb teret nyer a kutatásban, ami más színben tünteti föl a *renovatio imperii* hagyományos képzetét (*Rhijn*, 2023.).

29 Pipin mint *Patricius Romanorum* az egyház védelmezésének funkcióját kellett hogy ellássa. *Patricius Romanorum* a fölkenése által lett, amelyet a pápa végzett el, mikor a frankokhoz utazott a segítségkérés végett. *Gergely*, 1982. 61. p.; *Krautheimer*, 2000.

30 *Thacker*, 2013. 140. p.; *Brown*, 2012.

31 Uo. 150. p.

magának: III. Leóként azt az I. Leót követte, aki elsőként próbált nagyobb teret nyerni a pápai hatalomgyakorlás részére a császárral szemben.³² A koronázásnak már Rómán belüli pontosabb helyszíne is felszínre hozza a pápai és a császári hatalom paradoxonát. A helyszínt adó Szent Péter-bazilika Róma peremén, a *Borgo*-nak nevezett kerületben épült, amely kívül esett a III. században épített városfalon. Csak a IX. század második felében, IV. Leó pápa kezdeményezésére — egy támadást és fosztogatást követően — épült fal e terület köré is, hogy attól kezdve védelmet biztosítson.³³ A bazilika éppen azért lehetett megfelelő helyszín Károly koronázására, mert akkor még nem a város falain belül volt található. Így a császári korona nem ténylegesen Róma városán belül került a frank uralkodó fejére, aki így nem a város uralkodójává vált az aktus révén.³⁴ A koronázás alkalmával a császár valójában be sem lépett a városba, míg a pápa koronázása után (amely egyébként szintűgy a Szent Péter-bazilikában történt) ünnepélyes körmenetet tartottak, amellyel a frissen beiktatott pápa mintegy birtokba vette városát.³⁵ Mindazonáltal ennél prózaibb oka is lehet a helyszín választásának. A pápa a karácsonyi misét a hagyományos stációs rend szerint a Szent Péter-bazilikában celebrálta; egyszerűen azért ott történt Károly koronázása, mert a pápa hivatalánál fogva éppen ott tartózkodott.³⁶

Ahogy vitatott a helyszín megválasztásának tudatossága és annak mondanivalója, úgy vitatott az is, kinek a szándékát váltotta valóra a koronázás, és milyen színben tüntette föl az érintett szereplőket. Károly történetírója, Einhard úgy számol be az eseményekről, mintha azok Károly előzetes tudta nélkül és akarata ellenére mentek volna végbe: ő nem szerette volna megkapni a császári címet. Ahogy Pipin ószövetségi mintára fölként uralkodó volt, úgy Percy Ernst Schramm meglátása szerint Károly is az Istentől választott ószövetségi uralkodókkal való folytonosságot akarhatta erősíteni, amely független a pápa általi koronázástól és az antik császárságtól is. Emiatt lehetett terhes neki az esemény.³⁷ De a koronázás megtörtént, s Károly mintája innentől az első keresztény császár, Konstantin lehetett; erről tanúskodnak a koronázása után vert érmék is, amelyek Konstantin érméi nyomán készültek.³⁸ De nem csak Károly tekintett mintaként

32 Osborne, 2020. 219. p.

33 McKitterick, 2013. 6. p.

34 Krautheimer, 1967. 30. p.

35 Wickham, 2015. 333. p.

36 Romano, 2020. 155. p.

37 Schramm, 1969. 425. p.

38 Uo. 426. p.

Konstantinra: a párhuzamot a pápák is szívesen hangsúlyozták,³⁹ talán éppen a kiegyensúlyozott hatalmi viszonyt földérendő és erősítendő.

Más források szerint viszont Károlyt nem érte váratlanul a koronázás, hiszen még egy korábbi gyűlésen vetették föl az ötletet Rómában. (Egyébként is nehéz elképzelni, hogy egy Nagy Károly-formátumú uralkodónak igazán ellenére lett volna a császári fejék, ahogyan azt is, hogy egy ilyen nagy jelentőségű koronázás minden szervezési előzmény nélkül, spontán történjék. I. János és Iustinus esetében hasonló, de hasonlóképpen valószínűtlen gesztus lett volna, ha a diplomáciai követségben érkező pápa tényleges koronázási szertartást celebrál.) A *Liber Pontificalis* megemlíti, hogy Károly számos ajándékkal látta el a római templomokat a koronázás után, ami arra mutat, hogy az eseményre fölkészülve érkezett a városba.⁴⁰ Egy frank forrás, az *Annales Laureshamenses* alapján a bizánci császárság „elnőiesedése” miatt tűnt jónak római császárrá koronázni azt a Károlyt, aki magát Róma városát birtokolta ekkor.⁴¹ Károlynak e forrás tanúsága szerint nem kellett Róma megszerzésére törekednie, mely már egyébként is az övé volt. Pusztán fejet hajtott Isten és a papok akaratának. A bizánci császárság hanyatlásának hangsúlyozása pedig elengedhetetlen volt ahhoz, hogy legitimitást nyerjen a római császárság intézményének felújítása egy másik uralkodó által.⁴² Az *Annales regni Francorum* szerint a nép a koronázáson Károlyt úgy éltette, mint az Istentől megkoronázott, nagy és kegyes császárt, aki a rómaiak uralkodója.⁴³ Ez megint csak azt mutatja, hogy Károly vagy már korábban is jogos tulajdonosa

39 Story, 2023. 339. p.; Osborne, 2020. 225. p.

40 Claß, 2017. 80. p.

41 Annales Laureshamenses. 38. p. *Visum est (...), ut ipsum Carolum regem Francorum imperatorem nominare debuissent, qui ipsam Romam tenebat, ubi semper Caesares sedere soliti erant.* (Világos, hogy magát Károlyt, a frankok királyát császárnak kellett nevezni, aki magát Rómát bírta, amely mindenkor a cézárak székhelye szokott volt lenni.)

42 Claß, 2017. 95–101. p.

43 Annales regni Francorum. 112. p. *Die sacratissima Natalis Domini, cum rex ad missam ante confessionem beati Petri apostoli ab oratione surgeret, Leo papa coronam capiti eius imposuit, et a cuncto Romanorum populo acclamatum est: Karolo Augusto, a Deo coronato magno et pacifico imperatori Romanorum, vita et victoria!* (Idézi: Sarti, 2016. 1040. p.) (Az Úr Születésének legszentebb napján, amikor a király Szent Péter apostol konfessziója előtt fölkelt az imádságból, hogy részt vegyen a misén, fejére Leó pápa koronát helyezett, és az egész római nép fölkiáltott: „Élet és győzelem Károly Augustusnak, az Istentől koronázott nagy és békehozó római császárnak!”)

volt Rómának, vagy legkésőbb a szertartás pillanataiban azzá vált. A formula későbbi okiratokban is gyakran megjelenik.⁴⁴

Kérdéses a koronázás ceremóniájának eredete is. Elképzelhető, hogy az ünnepek bizánci mintát követett,⁴⁵ és a pápa szerepvállalása is a konstantinápolyi pátriárkának a császár avatásában való közreműködését idézi.⁴⁶ Ugyanakkor a pápaszenteléssel való párhuzamok (melyekről a továbbiakban még lesz szó) arra engednek következtetni, hogy a pápa vagy az ezzel megbízottak egy sajátosan *nyugati* császáravatást alkottak meg, nyugati liturgikus rendtartásokból merítve ihletet.⁴⁷ A bizánci rend használata ellen szól az a körülmény is, hogy a szertartás a bizáncival ellentétben misébe volt ágyazva. Ennek oka lehet persze a fentiekben tárgyalt „véletlen” is, azaz hogy Károly csak a karácsonyi mise egyszerű résztvevőjeként volt jelen a templomban. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy e gesztus — a misén belüli koronázás — tudatos volt Leó részéről. A saját, földi körülmények között éppen meggyengült hatalmát szorult helyzetben tudó pápa kidomboríthatta mennyei hatalmának szimbolikus jelentőségét, mely mindennél erősebb: ő köti össze az eget a földdel az általa mondott misében. A mise mint keret tehát Leó szakrális hatalomfitogtatásaként is értelmezhető.⁴⁸

Bárki szándéka is volt Károly megkoronázása, bizonyos, hogy ezt követően Leónak egyértelművé kellett tennie saját, Rómában betöltött szerepét. Mindenképp jelentős, hogy — még ha a frank uralkodó súlyát növelte is — a császárrá koronázást Leó hajtotta végre. Ő volt az, akitől a császári hatalmat

44 Sarti, 2016. 1041. p.

45 A források igen töredékesen fedik le Bizánc történetének századait. A koronázás a VIII–XII. század között valószínűleg nagyjából állandó volt. A korábbi korszakokról alkotott és alkotható képünk bizonytalan. E megjelölt századokban a koronázási szertartás elemei több ponton hasonlók a nyugaton kialakult rendhez: ekkortól alapvetővé kezdett válni a pátriárka részvétele, az események jelentős része templomban történt. Adtak át felségjelvényeket, hangzott el eskütétel. Ugyanakkor az egyházi vezető szerepe kisebb volt, és a bizánci császárt nem kenték föl olajjal, ami a nyugati császárkoronázásban igen lényeges mozzanat. (Brightman, 1901.) Később a nyugati rend visszahatott a bizánci avatásra (például Bizáncban is bevették az olajjal való megkenést), így méginkább nehéz megállapítani, egyes pontokon melyik rend volt előképe a másiknak. (Erről bővebben: Tudorie, 2011.)

46 Clauß, 2017. 80. p. Vitatott, mikortól és mekkora szerep jutott a pátriárkának a szertartáson. A leíró források ellentmondásokat, tévedéseket tartalmaznak a konkrét koronázások lejegyzésekor. A VI. századtól a pátriárka legalábbis jelen volt a szertartáson, még ha a korona fejtételét nem is ő végezte. E századtól kezdve erősödött a pátriárka szerepe. Később, Biborbanszületett Konstantin idejétől vált a ceremóniának igazán jelentős résztvevőjévé. Dagron, 2003. 80–83. p.

47 Romano, 2020. 160. p.

48 Uo. 178. p.

kapta a világi uralkodó. Érdekes, hogy ennek ellenére — vagy éppen ennek megkérdőjelezhetetlen ténye miatt — a *Liber Pontificalis* megfogalmazásában Károly Istentől nyert koronát, így a pápa közvetítő szerepet játszik csak a törtétekben („Élet és győzelem Károly Augustusnak, az Istentől koronázott nagy és békehozó császárnak!”)⁴⁹, ugyanakkor ebből a megfogalmazásból hiányzik az évkönyvek azonos történetében szereplő *rómaiak uralkodója* jelző.⁵⁰ Leónak okot szolgáltatott a szertartás elvégzésére, hogy Károly védelmet jelentett számára, mint-hogy Rómában a pápára nézve veszélyes viszonyok uralkodtak.⁵¹ Károly tehát védelmező szerepet töltött be a pápa szemében.⁵²

A pápa és a császár egymáshoz való viszonyát szépen illusztrálja a Lateráni palota egykori mozaikképe, amelyen Szent Péter palliumot nyújt át III. Leónak és zászlós lándzsát Nagy Károlynak. A *pallium* az egyházi, míg a zászlós lándzsa a világi hatalmat jelképezi. Az ábrázolás eredetileg a *Leoninum triclinium* nevű pápai étkezőcsarnokban díszítette az egyik apszist. Az épületet III. Leó építtette a Lateráni palotába fogadóterem gyanánt. A helyiség eredeti illusztrációi mára nem mind maradtak fenn, de ami a szóban forgó mozaikrészletet illeti, ma is megtekinthető a Lateráni palota szomszédságában álló kolostor külső falába illesztve. Az ismertetett jelenet mellett ma egy olyan ábrázolás is láthatunk a mozaikon, ahol Krisztus Szent Péternek nyújtja át a kulcsokat és Nagy Konstantinnak a zászlós lándzsát. Ez föltehetően megegyezik az eredeti kompozícióval, azaz már Leó korában is ugyanez szerepelt az őt és Nagy Károlyt ábrázoló mozaikkép mellett.⁵³ A két ábra közötti párhuzam tehát megint csak a konstantini idők hatalommegosztását idézi föl: még a Leó által építtetett csarnok mintája is Konstantinra nyúlik vissza, az ő egyik palotája szolgált példaként.⁵⁴ Az egyházi és világi hatalom szétválasztása és együttműködése az ideális állapot, amelyben a császár inkább mint katonai szereplő van jelen. Ez is azt mutatja, hogy a császár feladata csupán a védelmezés, ami válaszreakció lehet arra az elképzelésre, miszerint a pápa feladata mindössze a frankok győzelméért való imádkozás lenne.⁵⁵

49 *Karolo piissimo Augusto, a Deo coronato, magno et pacifico imperatori, vita et victoria!*

50 Lásd a 44. jegyzetben, szinte szó szerint egyezik a két részlet: *Liber Pontificalis* II. 7. p.

51 Osborne, 2020. 220. p.; Costambeys, 2014. 275. p.

52 Ullmann, 1953. 115. p.

53 Story, 2023. 336. p.; Osborne, 2020. 222. p.

54 Osborne, 2020. 226. p.; Noble, 2001. 68. p.

55 Noble, 2001. 69. p. E pápai feladatot szemlélteti, hogy minden nagypénteken bevett volt könyörgést mondani a császárárt is: usuarium.elte.hu/l/ac71

Noha sok a tisztázatlan körülmény e koronázás körül, ez volt az a szertartás, amely azután alapjává vált a középkori császárkoronázásoknak. Károly fia, Jám-bor Lajos ugyan nem ment Rómába a koronáért (Károly tette társcsászárrá őt maga mellett), de a pápa megerősítette császári tisztségében a fölkenés által; Lothárt viszont, Lajos utódját ismét Rómában koronázta császárrá a pápa.⁵⁶ A *Fuldai évkönyvek* alapján, miután Lothár továbbosztotta birodalomrészét fiai között, a császári cím körvonalai (így az öröklési rend és a cím mögötti hatalom mibenléte) egyre inkább elmosódtak.⁵⁷ A császárság történetének következő fordulópontjára, s így a körvonalak helyreállítására 962-ig, Ottó császár koronázásáig kellett várni.

Berengár császár 915-től 924-ig főnnálló császársága után hosszabb interregnum következett, mígnem 962-ben Ottó ismét fölvette a római császári címet, és megnyitotta a *renovatio imperii* új korszakát a Német-római Császárság megalapításával. Ahogyan Nagy Károly esetében, úgy itt is azt lehet mondani, hogy a koronázásra a pápa személyének és hatalmának megvédése adott okot: XII. János pápa fordult Ottóhoz fenyegetettsége közepette, a császári korona pedig az egyház új védelmezőjének járt az itáliai helyzet rendezését követően, miután sikeresen megerősítették a pápát hatalmában.⁵⁸

Ottó és a pápaság kapcsolatát illetően rögtön a koronázás évében, 962-ben fontos dokumentum született. Ez az *Ottonianum*, amely eredetileg a pápának korábban adott kiváltságokat, adományokat erősítette meg, de valószínűleg 963-ban kibővítették, s a bővített változatban már a császári jogok térnyerése

56 Schramm, 1969. 426. p.; Groth, 2017. 120. p.

57 Lajos után nagybátyja, Kopasz Károly részesült pápa általi koronázásban (875). Kövér Károly volt a következő császár, akinek koronázásáról ugyan nem számol be a krónika, de azt följegyzí, hogy Károly megharagudott, amikor az új pápát az ő megkérdezése nélkül emelték tisztségébe (882). 888-ban a birodalom tovább szakadozott, Itáliában Berengár tette királlyá magát, hatalmát végül Arnolf király (Jám-bor Lajos dédunokája) megerősítette. 896-ban Arnolf fölszabadította Róma városát Lampert trónbitorló hatalma alól, ezért a pápa a Szent Péter-bazilika lépcsőjénél fogadta, s a templomban „elődjei szokása szerint császári felszentelést, azaz koronát téve fejére, császárnak és Augustusnak nevezte” (*secundum morem antecessorum suorum imperialem consecrationem, coronam capiti sibi imponens, caesarem augustum appellavit* —, Ford.: Darvas Mátyás) (896). A krónika 897-es és 898-as évlírásánál föltűnő, hogy a *caesar*, *imperator* és a *rex* címetek ugyanarra a személyre vonatkoztatják egyszerre, használatuk nem világos. (Annales Fuldenses)

58 Ullmann, 1953. 121. p.

érvényesült:⁵⁹ bár a pápaválasztás kánoni úton történik, immár a császár jóváhagyása is szükséges hozzá.⁶⁰

I. Ottó császárrá koronázásától kezdve a középkorban az újonnan alapított birodalom uralkodói viselték a császári címet. A császár és a pápa kapcsolata így a továbbiakban a Német-római Császárság és a pápaság kapcsolatát jelentette. Az Ottó után következő évszázadokban ez a kapcsolat szélsőségesen alakult: régi jó barátságtól kiátkozásig terjed a skála. Mindvégig létezett azonban egy szilárd intézmény: maga a császárkoronázás. A koronázás szertartása, amelynek alapjai Nagy Károlyig vezethetők vissza, állandó kapocs volt a mindenkor pápa és császár között. A szertartás ennél fogva jelentős forrása a témának, s áttekintése, értelmezése hozzásegíthet e sokszor kusza hatalmi viszonyrendszernek és nyilvános megjelenítésének árnyaltabb megértéséhez.⁶¹

A császárkoronázási ordó forrásai

A császárkoronázás, mint minden új tisztviselő beiktatása a középkori Európában, pontosan meghatározott módon történt. Ezt a meghatározott rendet pontifikálékba, azaz püspökök által használt szertartáskönyvekbe írták le. Ezek voltak a császárkoronázási ordók. A fennmaradt liturgikus kódexeknek hála elsőkézből ismerhetjük meg a császárkoronázás szertartását. Minthogy a császári címet egyszerre csak egy ember viselheti, értelemszerű, hogy a koronázása is csak egyféleképpen történhet, így nem alakulhattak ki helyi hagyományok, alternatívák. Mégis azt látjuk, hogy valamelyest különböznek egymástól azok a rendtartások, amelyeket ma módunk van tanulmányozni. Mielőtt tehát bemutatnám magát a szertartást, röviden kitérek erre a jelenségre is: számba veszem az ordó alapvető típusait és sokféleségük lehető magyarázatait.

A császárkoronázási ordók legnagyobb gyűjteménye Reinhard Elze *Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin* című kiadása (Elze, 1960). E műben Elze hatalmas mennyiségű kézirat alapján állapít meg különböző ordóváltozatokat. Én magam huszonhat olyan kézirattal dolgoztam, amelyek reprezentálják Elze kiadásának ordóit: segítségükkel megismerhetők a nagy anyag fő típusai és a különleges példányok is. A 26 forrás vizsgálata alapján

59 Uo. 114. p.

60 Privilegium Ottonianum.

61 Arról, hogy történeti források alapján valóban a szertartásrendben írottak szerint koronázták az uralkodókat, néhány tényleges koronázás bemutatásának segítségével lásd: Dale, 2016.

ugyanis ugyanaz az eredmény született, mint amelyet a kiadás mutat be: zömében nagy csoportokhoz köthetők az egyes kéziratok, s mellettük akadnak különleges variánsok is. A munkám alapját képző anyag, tehát az általam földolgozott császárkoronázási ordók a térképen jelölt helyekről fennmaradt kódexekben találhatóak.⁶²

Ha összehasonlítjuk a szertartásrendek szövegtörzsét, két fő típust állapíthatunk meg. E két típus között a legszembevetőbb különbség a szövegek hossza:

62 A kutatáshoz használt ordók mai lelőhelyükkel együtt az irodalomjegyzékben szerepelnek. Ez az anyag az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának adatbázisában összegyűjtött valamennyi császárkoronázási szertartásrendet magában foglalja. Földolgozásuk a <https://usuarium.elte.hu/1/ecd0> címen érhető el.

az egyik csoportot bővebb, a másikat egészen rövid rendtartások alkotják. A bővebb ordókat két tényező teszi terjedelmesebbé. Egyfelől tartalmasabbak bennük az elhangzó szövegeket bevezető, magyarázatokat és utasításokat adó rubrikák: sokkal több információt közölnek, mint a rövid ordók rubrikái. Pontosabbak a szertartás végzését szabályozó mondatok, jobban körvonalazzák az egyes eseményeket. Másfelől ténylegesen elhangzó szövegekből is többet közölnek. Több az ima, több a formula és az énektétel is a hosszabb változatokban. Ugyanakkor kijelenthető, hogy a rövidebb ordók elhangzásra szánt szövegeit kivétel nélkül tartalmazzák ezek is, tehát nem teljesen eltérő elemek alkotják a két változatot: az egyik inkább a másiknak bővített kiadása.

rövidebb változatok:⁶³

Worms X, Salzburg XI, Seon XI, Hildesheim XI, Lüneburg XI, Verden XI, Freising XI, Augsburg XII, Valence XI, Firenze XI, Monreale XIII, Messina XIII

Elze: I–II., IV–VIII. ordók

In nomine Domini promitto, spondeo

hosszabb változatok:

Dubrovnik XIII, Troia XIV, Messina XIV, Strasbourg XIV, Fréjus XIV, Lodève XIV, Párizs XV, Mende XV, Magyarország XV

Elze: XVII–XX., XXIII–XXIV. ordók

Ecce mitto angelum meum

Ego enim N., rex romanorum, annuente Domino futurus imperator promitto, spondeo

Petre amas me

Deus in cuius manu

Deus inenarrabilis auctor mundi

Pater noster

Praetende Domine

Actiones nostras

63 Az ordót tartalmazó kódex rövid hivatkozása a használati vagy fönnymaradási helyet és a keletkezés évszázadát jelzi. Az összehasonlító táblázatban a két típusban található imák és formulák kezdőszavait olvashatjuk.

Domine Deus omnipotens cuius est omnis potestas	
	Deus Dei Filius Accipe gladium Accingere gladio
Accipe signum gloriae	
Accipe coronam Exaudi Domine	
Prospice omnipotens Deus Deus Pater aeternae gloriae sit adiutor Deus regnorum omnium	
	Benedic Domine quaesumus hunc principem Exaudi Christe
Suscipe Domine preces et hostias	
Deus qui congregatis in tuo nomine	
Deus qui ad praedicandum	

Ha egy pillantást vetünk az ordókat tartalmazó kódexekre, azt láthatjuk, hogy mind főnnmaradási helyük, mind koruk árulkodó. A rövidebb változathoz tartozó rendtartások egyaránt koraiak, zömükben a XI. századra datálhatók és főleg német területekről maradtak fenn. A hosszabb változatot későbbi, főleg XIV. századi kódexek ordói alkotják, amelyek Európa különböző szegleteiből származnak. A rövidebb ordók szinte mind *Pontificale Romano-Germanicum* (PRG) típusú kódexekben szerepelnek. A PRG-t a XI. század elején állították össze bajor-frank területeken, s rövid időn belül egész Európában elterjedt, igen sok példánya érhető el ma is.⁶⁴ Ahogyan a rövidebb változat PRG kódexekhez köthető, úgy a hosszabb is elhelyezhető a különböző pontifikálék anyagában. Egy részük a XIII. századi (kuriális) *Pontificale Romanum*-ban (PR13) kap helyet,⁶⁵ egy részük pedig rubrikáira nézve külön változatot alkot, ezek Mende XIV, Fréjus XIV és Lodève

⁶⁴ Parkes, 2020.

⁶⁵ A műfaj körülhatárolója és névadója Michel Andrieu volt. Az általa készített kiadás az irodalomjegyzékben a PR13 címszónál található.

XIV: mindnyájan a Durandus-pontifikále (PGD) képviselői. Durandus Mende püspöke volt, akinek a XIII. század végén összeállított, nagy sikerű pontifikáléja az évszázadok során fölgyülemlett, általa ismert szertartásrendek rendezése, harmonizálása és kiegészítése volt.⁶⁶ A császárkoronázás rendjében lényegi változás itt sem történt, de a rubrikák még bővebbek lettek e három ordóban.

Mindezek alapján egyfelől levonható a következtetés, hogy a császárkoronázási szertartásrend, illetve az azt bemutató ordó az idők során bővült: egyre pontosabban rögzítették menetét, egyre gondosabb és részletesebb leírást adtak a folyamatról. Több instrukciót fogalmaztak meg az így hosszabbá is váló rubrikák, több elhangzó részletet (például énektételt vagy formulát) jegyeztek le. Másfelől az is elképzelhető, hogy a változatok különböző tájak szöveg hagyományának lenyomatai, és valóban egymástól különböző típusok voltak mindvégig a középkor folyamán.

Noha a PRG az egész kontinensen igen népszerű volt, császárkoronázási ordót is tartalmazó példány szinte csak német területekről maradt fenn: ott, ahonnan és ahol a középkor császárai valóban származtak és éltek. Ez amellett szóló érv, hogy a földrajzi eredet befolyásolta a két típus közötti eltéréseket. Elképzelhető, hogy a rövid példány német fennmaradási területén első kézből ismerték a császárkoronázás folyamatát, nem volt szükség arra, hogy aprólékosan mindent lejegyezzenek, hiszen ismerős szertartásról volt szó. E tájjal szemben Európa más vidékein a szertartás sokkal rendkívülibbnek, ismeretlennek, idegenebbnek minősülhetett, így minél pontosabb lejegyzése volt az egyetlen lehetőség arra, hogy a lehető legpontosabban lássák és láttassák a ceremóniát. Ennek megfelelően a német területről ismert példányok inkább csak kivonatai a szertartásnak, míg más tájakon részletgazdag leírást adtak — függetlenül attól, hogy a középkor mely évszázadában járunk.

De az idő múlása is lehet olyan tényező, amely a változást előidézte. Ha a térbeli megoszlás helyett ebből indulunk ki, fölmerül az írásos rögzítés és a tényleges esemény közötti feszültség kérdése. Csak a szertartást leíró ordó az, amely eleinte szűkszavúbban lett megfogalmazva, vagy maga a szertartás is kevésbé volt kötött? Egyes vélemények szerint a korábbi időszakban több tér nyílt a liturgikus kreativitásnak.⁶⁷ Így a korai császárkoronázási ordók rövideége azt is jelentheti, hogy a később részletesen meghatározott elemek ekkor még szabadabbak voltak, a szertartásrend kötetlenebb megfogalmazása lehetővé tette az egyénített eljárást az egyes uralkodók esetében. Később egyre inkább kötötté válhatott a forma, ami

66 Kiadása szintén Andrieu munkája, az irodalomjegyzékben a PGD címszó után szerepel.

67 *Elze*, 1960. XXV. p.

megkövetelte a részletesebb leírásokat, pontos elmondandó vagy elénekelendő szövegek előirányzását. Más rítusoknál is megfigyelhető, hogy a korábbi egyszerű, lényegre törő leírásokat részletgazdag, aprólékosan mindent megtervező modell váltja föl. Korábban a szertartásrend egyszerűen arra szolgált, hogy biztosítsa a rítus hatékony elvégzését — később viszont fontossá vált, hogyan jeleníti meg az üzenetet, fontossá vált a rítusban rejlő reprezentációs lehetőség. *A mi történéjk pontosan?* kérdés megválaszolója mellett a szertartásrendnek lehetősége volt a *hogyan és miért úgy kell történnie?* kérdésre is választ adnia.

Másfelől viszont az is lehet, hogy mindig a részletesebb és pontosabb leírás szerint történtek az események, és később csak a kodifikációs igény nőtt meg arra, hogy a ceremónia rendjét alaposabban jegyezzék le (így lehet az, hogy a XIII. századi PR13-ban már a jóval hosszabb változat szerepel). A táblázatban bemutatott kétféle változat esetében ez teljesen lehetséges, hiszen a változatok nem zárják ki egymást: alig akad olyan szöveg, amely a hosszabb változatban nem szerepel, a rövidben viszont igen. A rubrikákban sincsenek egymásnak ellentmondó információk, a hosszabb változatban egyszerűen több az adat és a kiírt szöveg. Ebben az esetben nem maga a kötött szertartás változott volna az idők során, csupán az azt leíró rend.

A táblázatban föltüntetett két változat tehát bizonyos értelemben tekinthető egyazon szertartásrend két redakciójának. Akár a tér, akár az idő befolyásolta a részletgazdagabb változat születését, valószínű, hogy nem tért el ténylegesen a korábbi kódexekből ismert rendtől. Ugyanakkor nem minden vizsgált ordó szerepel a táblázatban, vannak ugyanis olyanok, amelyek nagyban eltérnek e fönt bemutatott rend mindkét változatától. Ezek ugyanúgy a X. és XV. század közé datálható kódexekben maradtak fönn, mint az eddig vizsgált változatok. Mint-hogy egyszerre csak egy császár lehetett, és ebben az időintervallumban ez a személy a német-római császár volt, fölmerül a kérdés, hogyan keletkezhetett olyan leírás, amely jelentősen vagy teljesen eltér a fönti, legnagyobb számban adatolt rendtartástól.

Erre a kérdésre ugyanaz lehet a válasz, mint arra, hogy egyáltalán miért szerepelt a pápa által végzendő császárkoronázás ordója helyi, nem római pontifikálékban. A pápán kívül ténylegesen egyik püspök sem végezte el ezt a szertartást, német területen sem. Ennek ellenére számos pontifikálékban szerepel az ordó. Ez abból az igényből fakadhat, hogy a liturgikus szertartások lehető legteljesebb gyűjteményét hozzák létre egy-egy pontifikále megalkotásával — mely nem csupán gyakorlati használatra, hanem elméleti tudás átadására is szolgált. Így noha nem kellett császárt koronáznia minden európai egyházmegye püspökének, egy teljességre törekvő pontifikále tulajdonosa megismerhette a nagy jelentőséggel bíró szertartás rendjét. Mindemellett a pontifikále egy püspök rang-

ját is kifejezhette, méltó volt tehát, hogy minél tökéletesebb, minél gazdagabb legyen személyes szertartáskönyve. Ha azonban csak azért szerepeltették az ordót a többi, valóban a helyi püspök által végzendő szertartásrend között, mert így kívánta a reprezentáció, akkor az is lehetséges, hogy nem a valóságos császárkoronázást ismertették, hanem egy „reprezentatív”⁶⁸

A fennmaradt kéziratok legelszigeteltebb ordója Cambraiból maradt fenn, a XI. századból (*Elze: IX. ordó*). A rubrikák tanúsága szerint ez a rend ugyanúgy a Szent Péter-bazilikában tartandó császárkoronázást írja le, ugyanúgy a Róma-környéki püspökök részvételével zajlik az esemény, és ugyanazon szakaszokból áll össze, mint az összes többi. Teljesen rendhagyó azonban az ordó szövegek könyve. A más császárkoronázási ordókban nem szereplő szövegek mind a királykoronázási szertartásból vannak kölcsönözve, s azon belül is különlegesebb szövegekről van szó. A kutatók szinte mind megegyeznek abban, hogy föltehetően egy soha nem használt szertartásrendet olvashatunk ebben a kódexben.⁶⁹ Cambrai a birodalom nyugati határán helyezkedett el. Talán azzal, hogy császárkoronázási rendet ismertetett egy pontifikáléjában, a birodalomhoz való tartozását nyomatékosította — a megszokottól való eltérés pedig a hely és a helyi szokások hangsúlyozását szolgálta.⁷⁰ A királykoronázásból kölcsönzött szövegek kifejezetten e táj királykoronázási hagyományából származnak, mind megtalálhatók ugyanis a Corbie környékéről származó, Ratold-ordónak is nevezett királykoronázási szertartásrend fennmaradt példányaiban.⁷¹ Ez is azt támasztja alá, hogy a helyi liturgikus vonásokat helyezték előtérbe, amikor megalkották ezt a rendhagyó császárkoronázási rendet.

Hogy az ideális, azaz teljes, császárkoronázást is tartalmazó pontifikálékban idealizált ordók szerepelhettek, azt más rendtartások is alátámasztják. Fölmerül, hogy erre azért is volt szükség, mert noha a császárság intézménye sajátosan elnémetesedett, elméletileg bármikor előfordulhatott, hogy más területen legyen szükség császárkoronázásra, ha netalán ott köszöntene be a császárság kora.⁷²

68 *Exarchos*, 2015. 324. p.; *Bouman*, 1957. 43. p.

69 *Exarchos*, 2015. 329. p.; *Elze*, 1960. XI. p.

70 *Exarchos*, 2015. 330. p.

71 A Ratold-ordó: BNF Lat. 12052. fol.21v. Ebben, illetve a környező terület ugyanezen rendet hozó ordóiban található meg például az az *Unde unxisti* kezdetű ima, amely a Cambrai XI. császárkoronázásában mint rendhagyó szöveg szerepel. Az imát tartalmazó királykoronázási ordókat itt lehet megtekinteni: <https://usuarium.elte.hu/1/ef40>

72 *Bouman*, 1957. 43. p.

Ilyen, a birodalomtól messze fekvő, császárkoronázási rendet mégis létrehozó táj Portugália.

A két ordó, Braga XIII és Coimbra XII (*Elze: XI. ordó*) épp azokból az évtizedekből maradt fenn, amelyek a portugál királyság XII. századi megszületését követték. Így nem meglepő, hogy e pontifikálék tartalmaznak királykoronázást, viszont érdekes, hogy császárkoronázást is magukba foglalnak. A frissen függetlenné és elismertté vált új királyságban talán a biztonság kedvéért vették föl a császárkoronázási szertartásrendet is az ordók közé, hiszen szükségük volt a liturgikus tudás összefoglaló tárára, és ahol megszülethetett helyi királyság, a császárságra is érdemes volt fölkészülni. Ez a két császárkoronázási ordó egymással teljesen egybevág. Különlegességük egyrészt, hogy olyan jelvényátadási formulákat is szerepeltetnek a szövegben, amelyek csak a királykoronázási ordókban szoktak helyet kapni.⁷³ Másrészt kérdéseket vet föl az első néhány elhangzó szöveg is: három könyörgés és egy formula. A kutatástörténet úgy vélekedik erről a szövegcsopotról, mintha külön császárkoronázási ordótípust alkotna.⁷⁴ Ez volna a *Benedictio ad ordinandum imperatorem secundum occidentales* című rend (a kifejezés magukban az ordókban is szerepel). Ám nem csak a portugál ordókban található meg az e címmel ellátott szövegegyüttes. A legtöbb olyan ordóban is olvashatjuk, amely a fönti táblázat rövidebb változatát képviseli.

A *secundum occidentales* jelölő önmagában is magyarázatra szorul. C. A. Bouman egyik fölvetése szerint a nyugat itt a birodalomtól nyugatra fekvő területeket jelölheti: azaz olyan „gallikán” ordót alkottak e szövegek, amely nem a hagyományos német-római koronázásokat hivatott kiszolgálni, hanem saját elképzelést képvisel a császár megkoronázásáról. Mások, így például Georg Waitz úgy vélik, ez az ordó a frank királykoronázási rendből született még akkor, amikor nem volt oly hangsúlyos a különbség a király és a császár között, így megkoronázásuk módja sem különbözött jelentősen. Ennek megfelelően valódi császárkoronázásra nem is volt soha alkalmas e szöveg, csak királyok avatásakor használták. Ebben az esetben lehetséges, hogy mint hagyomány beépült a később kialakított császárkoronázási rendtartásba. Egy szintén elképzelhető magyarázat Carl Erdmann-tól, hogy a nyugat csupán annyit jelent, hogy a szóban forgó ordó nyugati császárkoronázás ugyan, de nem „római”: ezzel a birodalom Rómától való függetlenségét hangsúlyozhatták.⁷⁵ Végül egy Bouman által elvetett, mégis

73 Accipe virgam ...; Accipe regiae dignitatis anulum ...

74 Michel Andrieu szövegkiadásában Ordo XLVII címen szerepel, míg a többi császárkoronázás az Ordo XLV alatt található. *Ordines Romani*, 1956. 463. p. skk.

75 Bouman, 1957. 39–43 p.

lehetséges föltételezés, hogy a nyugati jelző kifejezheti egyszerűen a kelettel való szembehelyezkedést: a „nyugati” ordó kifejezetten nyugatrómai, nincs semmilyen összefüggésben a keletrómai császár avatásával.

Kérdés azonban, hogy a *benedictio secundum occidentales* kifejezés valóban a négy szóban forgó szöveg együttesére vonatkozik-e, és ezek valóban egy, a többtől különálló, egységes ordót alkotnak-e. A négy szövegből kettő a főnti táblázat valamennyi ordójában megtalálható, illetve a táblázaton kívüli legtöbb példányban is:

1. *Prospice omnipotens* —, ez az ima valóban a királykoronázási szertartásokból ismert⁷⁶ és korai szerkönyvekben is szerepel,⁷⁷ bizonyára valóban a király személyére vonatkozó szertartásokból kölcsönözték.

2. *Deus Pater aeternae gloriae* —, szintén előkerül X. század előtti szakramentáriumokban mint a király fölött mondandó áldás. Ezek tehát, még ha korábban különálló rendhez tartoztak is, teljesen beépültek a császárkoronázásba és az azt leíró valamennyi ordótípusba. —, A fennmaradó két szöveg viszont csak a rövid változatok némelyikénél szerepel:

3. *Accipe coronam* —, indokoltta teszi, hogy a kompozíciót az általános császárkoronázási ordótól független ordóként értelmezzük, hiszen a császári diadém átadásához külön formula is szerepel a szövegekben, amely után nem lenne szükséges egy újabb koronaátadási formula elhangzása. Ugyanakkor bizonyos példányokban e formula előtt a rubrika egyszerűen annyi: *Alia*,⁷⁸ azaz mintha csak fölkinálna az összeállító egy másik elmondható formulát a bevett *Accipe signum gloriae* helyett.

4. *Exaudi Domine* —, valójában a *benedictio secundum occidentales* kitétel kizárólag ezen ima előtt szerepel az ordókban. Ha ez az ima nincs benne egy összeállításban, akkor hiába kap helyet benne a másik három e csoporthoz tartozó szöveg, a különös cím nincs föltüntetve előttük. Ennélfogva a négytagú szövegegyüttesre talán nem összességében vonatkozik a *secundum occidentales* kifejezés, hanem csupán erre az egy imára.

A négy szöveget (vagy ezekből bármennyit) tartalmazó ordók nem egységesen szerepeltetik a sorozatot. Van, hogy valóban lezárják a császárkoronázást, majd mintegy függelékként írják le e többletszövegeket, de későbbi ordókban olyan is előfordul, hogy szinte teljesen bedolgozzák őket a többi, mindenütt hasz-

76 Előfordulása a királykoronázási ordókban: <https://usuarium.elte.hu/1/9a1f>

77 Pl. Angoulême, IX. század: BNF Lat. 816. fol. 130r; Freising, IX. század: BSB München Clm 06430 fol. 50v

78 Augsburg XII.; Hildesheim XI.

nálatos szöveg közé (a megfelelő helyre téve — ahol a szertartás során logikusan következnenek). Így, ha valaha ténylegesen különálló ordót alkotott is e szöveg-csoport (akár király-, akár császárkoronázáshoz), bizonyosnak tűnik, hogy nem minden esetben kezelték őket zárt csoportként. Valószínű, hogy nem egységes, valami nála keletibbhez képest nyugati rendről van szó, mely szembeállítható a leggyakrabban előforduló más rendekkel, hanem négy olyan szövegről, amelyek néha együttesen, néha külön-külön bukkannak föl a császárkoronázási ordó bármely pontján — talán csak megőrzésük végett, nem pedig mert ténylegesen elhangoztak valamely császárkoronázás alkalmával. A *benedictio secundum occidentales* pedig könnyen lehet, hogy csupán egyetlen imára vonatkozik a négyből, hiszen következetesen az azt bevezető rubrikában szerepel.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a különböző rendtartások mögött — néhány teljesen egyedi esettől eltekintve — voltaképp ugyanazon szertartás húzódik meg. Ezt az egységességet indokolja, hogy császár csupán egyetlen személy lehetett egyazon időben egész Európában, illetve hogy Rómában iktatták tisztségébe, s a szertartást a pápa celebrálta a Szent Péter-bazilikában.

A császárkoronázási ordó tartalma

A császárkoronázás bemutatásakor először teljes mértékben a liturgia elsődleges forrásaira, tehát az ordókra támaszkodom, a sajátos kifejezéseket latinul idézem, majd miután elénk tárult a koronázás menete, kitérek az egyes összetevők másodlagos forrásokból származó magyarázatára. A szertartást a hosszabbik, tehát több információt tartalmazó ordóváltozat alapján írom le. Ennek teljes latin szövege és hozzá készített magyar fordításom e dolgozat függelékében található.

Mit tudunk meg a forrásokból?

A koronázás első lépéseként szükséges volt, hogy a koronázandó személy Rómába érkezzen kíséretével együtt. A király a *Mons Gaudii* felől érkezett a városhoz, ahová a *Collina* kapun lépett be. A kaputól már díszmenetben haladt a templomig, ahol a pápa várta őt. A menet során az uralkodó főemberei *missalia*-t dobáltak az összegyűlt népnek. (1–3.)⁷⁹

79 A bekezdések utáni számok azt jelzik, hogy az egységenként sorszámozott, mellékelt ordóátírában (és fordításában) mettől meddig olvashatunk az adott bekezdés tartalmáról.

A menet megérkezett a Szent Péter-bazilika előtti térre: a *cortina*-hoz. A templom lépcsőjén várakozott a pápa és a klérus. Az érkező uralkodó lábsókkal köszöntötte a pápát, majd aranyat ajánlott föl neki. Ezután együtt mentek föl a lépcsőkön. A lépcsőhöz igen közel állt az *ecclesia sanctae Mariae in Turribus* nevezetű templomocska; itt rögtön meg is állt a befelé induló menet, hogy a király elmondja esküjét, ujjait a pápa által tartott evangéliumskönyvre helyezve. Az eskü elhangzása után a pápa a templom belsejébe vonult, hogy előkészüljön a szertartásra, a kápolnánál maradó királyt pedig testvérületükbe fogadták a bazilika kanonokjai. Ezzel a király is mintegy a testület részévé vált. (3–5.)

Ezután már valamennyi résztvevő elindulhatott befelé, ám a templom belsejében többször megálltak, még mielőtt a király a főoltárhoz ért volna. Az első megállás a bazilika kapujában, a *Porta Argentea*-nál történt. Itt könyörgés hangzott el. A könyörgés után a bazilika közepéig vonult tovább a király. Itt (*in medio rotae*) történt a következő megállás; szintén egy könyörgést mondott az erre kijelölt püspök. (6–10.)

E két megállást követően a király eljutott Szent Péter *confessio*-jához, a főoltárhoz. Itt a pápa várta őt, litánia és könyörgések hangzottak el. A litániát követően azonban ismét a bazilika egy másik szegletébe vonult az uralkodó. (11–14.)

A Szent Móric-mellékoltárhoz ment, ahol egy püspök megkenete őt az exorcizált olajjal jobb karján és lapockái között, azaz a hátán. A megkenés után a pápa úgy fogadta a királyt a főoltárnál, mint egyet a diakonusok közül. (15–18.)

Ezt követően kezdetét vette a mise. A király az oltártól egy kifejezetten ez alkalomra föllállított építményhez, a *thalamus*-hoz ment, és innen hallgatta a misét kíséretével együtt. Az Alleluja elhangzása után fontos eseményre került sor, ismét a főoltárnál: még az evangélium fölolvasása előtt a pápa átadta a császári jelvényeket az uralkodónak. Először a kardot kapta meg a király, amelyet kirántott a kardhüvelyből, és háromszor suhintott vele. Ezzel a mozdulattal az uralkodó Szent Péter katonájává vált. A kard átadása után a pápa a király fejére helyezte a császári diadémot, majd jobbába adta a jogart, baljába pedig az arany országalmát. (19–31.)

Miután az immáron császárrá koronázott uralkodó valamennyi jelvényét megkapta, ismét lábsókkal illette a pápát, majd visszavonult *thalamus*-ához. A mise folytatása előtt elénekelték a *laudes regiae*-t. Utána a pápa befejezte a misét, püspöki áldást mondott a császár fölött, s ezzel véget ért a császárkoronázás szertartásának templomi szakasza. (32–39.)

Az utolsó esemény a bazilika előtt ment végbe. A császár kötőféken vezette a pápa lovát a téren. (40.)

A szertartás összetevői

Szereposztás

A *Porta Collina* felől érkező menetben a *praefectus urbis* vitte a kardot az uralkodó előtt. A tisztség ókori eredetű, a római császárság korában a *praefectus urbis* számos gyakorlati feladatot látott el a város irányításában.⁸⁰ A birodalom bukása után a cím egy időre megszűnt, pontosabban Konstantinápolyban élt tovább, miután az vált a császár székhelyévé. Rómában valószínűleg az az Alberic élesztette föl újra a tisztséget, aki 932-től *princeps atque omnium Romanorum senator* minőségben uralkodott (a hatalmat mostohaapja, az Itáliai Királyság királyának elűzésével szerezte meg):⁸¹ a *praefectus urbis* az igazságszolgáltatás élére került.⁸² A XI. századtól kezdve a laikusok által betöltött tisztségek közül ez volt az egyetlen, amely megőrizte központi szerepét,⁸³ mi több, viselője a pápa helyettesként működött.⁸⁴

A város világi főemberei közül jelen voltak továbbá és feladatot is elláttak a szertartás során a város szenátorai és a lateráni kancellária hivatalnokai (*scriniarii*).⁸⁵ A szenátorok kísérték a lován ülő uralkodót a *cortina*-n keresztül a pápához, aki a bazilika lépcsőjénél várakozott. A *scriniarii* a *laudes* (dicsőítések) éneklésében működtek közre, ők válaszolgattak az előénekeseknek. A *laudes* egy frank területeken kialakult és bevett litánia volt, amelynek különlegessége, hogy egyéb litániáktól eltérően nem a bűnbánat és az abból fakadó engesztelő könyörgés határozzák meg, hanem inkább olyan örömteli felkiáltások, mint amilyen a *laudes*-t kezdő sor is: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*.⁸⁶ A pontifikálékba csak a XII. századra kerültek be az addigra már régóta, többféle formában létező *laudes*-litániák.⁸⁷ A győzedelmes Krisztus királyt idéző *laudes* a középkorban a császár és a pápa koronázásán is elhangzott.⁸⁸

80 Corpus Iuris Civilis. 81. p.

81 Gergely, 1982. 78. p.

82 Wickham, 2015. 23. p.; 25. p.

83 Uo. 32. p.

84 Dey, 2021. 204. p.

85 Duchesne, 1907. 63. p.

86 Kantorowicz, 1946. 14. p.

87 Elze, 1960. XXXI. p.; a császárvatás különböző forrásokból ismert *laudes*-einek összehasonlításáról: Dale, 2016. 202–205. p.

88 Kantorowicz, 1946. 64. p.

A koronázáson a leendő császár főemberei is részt vettek. Egyetlen feladatuk a *missalia*-szórás volt, miután megérkeztek a városba. A *missalia* itt nem mise-könyveket jelent, hanem pénzérméket, így a *missalia*-dobálás a tömegnek történő pénzosztás volt. Elnevezése a *mitto* ('*küldeni* > *tenni* > *dobni*') igéből alakult ki (más formában *missilia*-ként is megtalálható).⁸⁹ *Missalia*-t dobáltak az összegyűlt népnek az ókorban a frissen kinevezett tisztviselők, vagy később a római császár is. A középkorban a pápa koronázásakor a *missalia*-dobálás szintén bevett szokás volt.⁹⁰

A legfőbb feladat a koronázás alkalmával természetesen a pápára hárult. Ő vezette a szertartást, mondta a misét, koronázta császárrá az uralkodót, adta át neki a jelvényeket, és áldotta meg őt. Az egyházi személyek közül kiemelt szerepe volt még a szertartásban közreműködő három Város körüli (*suburbicarius*) főpapnak: az ostiai, az albai, valamint a portói püspöknek. Ez a gyakorlat megegyezik a pápakoronázáskor bevett, ahol szintén e három püspök működött közre.⁹¹ Az albai püspök mondta el a szertartás első könyörgését a *Porta argentea*-nál. A második, már a templom belsejében elhangzó könyörgést a portói püspök mondta az uralkodó fölött. Az ostiai püspök feladata a megkenés volt. Az olajjal való megkenés egyfelől földidézte a bibliai uralkodók és próféták fölkenését: az ószövetségi, Istentől választott királyokat az tette alkalmassá feladatukra, hogy próféták kenték föl őket olajjal. A középkorban a királyokat a püspökök, a császárt a pápa ennek analógiájára kente föl uralkodónak.⁹² Másfelől biztosította a gonosszal szembeni védelmet: amint az olajjal bekent keresztelendő kicsúszik a gonosz kezei közül, úgy a császár is védelmet kap a megkenés által.

A *Porta argentea* elé a római bírák elöljárója (*primicerius iudicum Romanorum*) és a lateráni palota *comes*-e vezette a királyt. A szertartáson a klérus is közreműködött. A bazilikának nem volt állandó papi testülete, a Lateránból irányították.⁹³ Az egyházi szolgálatot alapvetően a bazilikához tartozó kolostorok szerzetesei látták el,⁹⁴ a nagyobb ünnepeket pedig maga a pápa celebrálta.⁹⁵

89 Erdődy, 2014. 37. p.

90 <http://ducange.enc.sorbonne.fr/MISSILIA1>; ókori előfordulás ebben a jelentésben pl.: *Suetonius*: *De Vita Caesarum*, Aug. 98.3.7. (Thesaurus Linguae Latinae 'missile' szócikke)

91 A pápakoronázáson belül a megfelelő részlet olvasható pl. itt: Troia XIV, fol. 48r.

92 Ellard, 1933.

93 Krautheimer, 1967. 16. p.

94 Thacker, 2013. 152–154. p.

95 Krautheimer, 1967. 16. p.

Végül a szertartás főszereplője a leendő császár volt. A középkor során — a Német-római Birodalom 962-ben történő megalapítása után — hagyományosan a német királyt avatták császárrá, akit a választófejedelmek választottak e tisztségre. Ahogyan az új birodalom az ókori római birodalommal, úgy az élén álló német-római császár az ókori római császárral hangsúlyozta folytonosságát.

Topográfia

A koronázást Rómában végezték, a Szent Péter-bazilikában. A *Porta Collina* a város első helyszíne, amelyre az ordó név szerint hivatkozik. Ez a kapu a középkorban az Angyalvár mellett állt; nem azonos az ókori, a városfal északkeleti pontján elhelyezkedő *Porta Collina*-val.⁹⁶ Innen vonult az uralkodó a bazilikához, s ezen az úton szórtak előtte *missalia*-t. A bazilikán belül számos kisebb térszakasz szolgált a szertartás egy-egy mozzanatának helyszínéül. A leendő császár és a pápa a templom előtti téren, a *cortina*-n találkoztak, ahol a pápa és klérusa a lépcsőkön helyezkedett el. Szintén a *cortina* adott teret a szertartás lezárásának: itt vezette a megkoronázott császár a lovon ülő pápát.

A *cortina* után érintett következő pont az *ecclesia sanctae Mariae in Turribus* volt. Itt tette le esküjét a leendő uralkodó. Ez a szentély a bazilika lépcsői és a főbejárat előtti amfiteátrum között található torony aljában volt kialakítva. A XII. században szentelték föl benne a Mária-oltárt, amely a torony névadójává vált.⁹⁷ Innen az amfiteátrumon keresztül vezetett az út a *Porta argentea*-hoz, az Ezüst kapuhoz: a bazilika főbejáratához. A kapu az első könyörgés helyszíne volt.

A templom belsejében megjelölt első állomás a szertartás szövegében a *medium rotae*. E *rota* egy vörös porfir kőből készült kör, amely a padlózat része volt több más hasonló körrel együtt.⁹⁸ Mind közül ez volt a legnagyobb, s a szertartás több szakaszában szerepet kapott: az ordóban a második könyörgés elhangzásának helyszíne, emellett a hagyomány szerint e körre térdelt a király, amikor a pápa a fejére helyezte a császári koronát.⁹⁹ A *rota* a középkori bazilikában a bejárat és az oltár között elhelyezkedő oszlopsor hatodik oszlopánál feküdt.¹⁰⁰ Ma a bejáratához közelebb, de szintén megtalálható a templom padlózatán.

96 *Mirabilia Urbis Romae*. 262. p.

97 *Fletcher*, 2013. 377. p.

98 *Bouman*, 1957. 44. p.

99 A II. Cencius rendnek nevezett, Elze kiadásában a XIV. számú ordó a *rota*-t nevezi meg a korona fejtételének helyszínéül.

100 *Smith–O'Connor*, 2019. 270. p.

A szent sírjára épült Szent Péter-oltár, a főoltár szolgált a litánia, a tárgyak átadása, az áldozás és a püspöki áldás helyszínéül. A Szent Péter sírjához épült *confessio* neve az eredetileg mélyedést, szó szerint ásadékot jelentő *confossio*-ból torzult, de a hagyomány az apostol vértanúhalálához kötötte, amelyet hite megvallásáért —, *confessio*-jáért —, szenvedett el. A pápa a szertartás nagy részében trónusánál vagy a főoltárnál helyezkedett el, itt mutatta be a misét. A császár ezalatt a neki emelt *thalamus*-nál tartózkodott kíséretével együtt. A *thalamus* a főoltár előtti térben, az ambó közelében állt. Fából épített emelvény lehetett, amelyet drapériákkal díszítettek. Fölállítására azért is volt szükség, mert a világi ranghoz nem tartozott előre kiépített ülőhely a templomtérben. Az ideiglenesen fölállított *thalamus* azt a célt szolgálhatta, hogy kijelöljön a császárnak egy saját, személyre szabott teret, mely viszont a szertartás után eltávolítható, nem örökre szóló építészeti elem a bazilikában.

Szintén a főoltárnál maradt a pápa a király fölkenése közben, amely viszont egy mellékoltárnál történt: az északi kereszthajóban található Szent Móric-oltárnál. Szent Mórict, aki egykor katonaként szolgált a Római Birodalomban, I. Ottó a Német-római Birodalom védőszentjévé tette.¹⁰¹ Az, hogy a német-római császárokat a neki szentelt oltárnál kenték föl tisztségük viselésére, egyszerre volt félreállítás és megtiszteltetés: miközben eltávolította őket a főoltártól, a birodalom-szerte kivételes tiszteletnek örvendő katonaszenttel való kapcsolatukat hangsúlyozta.¹⁰²

A bazilikán belül végül megnevezik azt a helyszínt is, ahol a *laudes regiae*-nek kell elhangoznia. Az ordókban a *laudes* elénekléséhez megjelölt helyszín: *ad pectorale dextrum ante crucifixum argenteum*. Ennek az ezüst keresztnak ma már csak másolatai léteznek. Az eredeti, középkori keresztet 1550-ben olvasztották be, korábbi történetéről többféle elképzelés fogalmazódott meg. Egyes reneszánsz szerzők, így például Angelo Rocca szerint az adományozó Nagy Károly volt koronázása alkalmából, míg mások szerint éppen a Károlyt koronázó III. Leó pápa ajándékozta a keresztet a templomnak.¹⁰³ Valószínűleg egy XII. századi tárgy volt az, amelyet a középkor végén beolvasztottak, annak mintája pedig egy III. Leó által adományozott feszület lehetett.¹⁰⁴ A XVI–XVII. századi vatikáni levéltáros, Giacomo Grimaldi mind a császárt, mind a pápát föltüntetési lehetséges adományozóként. Grimaldi beszél először a kereszt elhelyezkedéséről is: *Hic*

101 Sággy, 2014.; Näf, 2018. p.

102 Fletcher, 2013. 376. p.

103 Schüppel, 2013. 307. p.; 310. p.

104 Uo. 313. p.

*sanctissimus argenteus crucifixus in veteri Vaticana basilica erat in pectorale seu brachio dextro: loco motus sub Iulio secundo in demolitione basilicae in sacrario et sacello sanctorum Servatii et Lamberti episcoporum, nunc vero sancti Ioannis Chrysostomi reposita fuit.*¹⁰⁵ Grimaldi egyebekben Rocca leírására támaszkodik: mindketten följegyzik például, hogy az ezüst kereszt 13 tenyér hosszúságú volt.¹⁰⁶

Az ordókban megnevezett utolsó helyszín az *ecclesia sanctae Mariae in Transpadina*. Miután a császár lován vezette a pápát, maga is lóra ült, s egymás mellett lovagoltak ide, ahol elbúcsúztak egymástól. E templom a ma is álló *Santa Maria Traspontina*, amely a bazilika közelében található. Eredetileg közelebb épült a Tiberishez. A VIII. században emelt templomot IV. Pius pápasága alatt, a XVI. században bontották le, hogy bővíteni tudják az Angyalvárat a hatékonyabb katonai védelem érdekében.¹⁰⁷ Az eredeti templomnak többféle névváltozata létezett, *Transpadina* és *Transpadana* formák is fölbukkannak a *Traspontina* mellett. Míg a *Traspontina* és egyéb hasonló elnevezések az Angyalvárhoz közeli hídra utalnak (*Ponte Sant' Angelo*), addig az ordókban is olvasható *Transpadina* (Pón túli) alak azért maradhatott fenn, mert — egyes feltételezések szerint — a városrész longobárd–germán lakosságára utaltak vele.¹⁰⁸

A császár alakja az ordó szimbolizmusában

A szertartásrend áttekintésével nem csupán arról kaphattunk képet, hogyan avatták császárrá az erre kijelölt személyt a középkorban, hanem arról is, hogy milyen értelemben vett császárrá avatták őt. Két különböző uralkodótípus is megjelenik az ordóban, amelyek együtt adják ki a császár eszményi karakterét. Az egyik típus az uralkodó szakrális, a másik katonai jellegét domborítja ki. Az ordó szövege mindkettőt világosan és ismételten megjeleníti.

Több olyan mozzanat is fölfedezhető a szertartásban, amely az uralkodót mintegy egyházi személlyé teszi. Rögtön a szertartás elején, az eskü letétele után a székesegyház kanonoki testülete testvérületébe fogadta a királyt: (5.) ... *a király a Sancta Maria in Turribus-templomban marad (...) és itt testvérségükbe fogadják őt a Szent Péter-bazilika kanonokokjai*. Ezek után már úgy vonult be az

¹⁰⁵ Grimaldi, 1693. 27. p.

¹⁰⁶ Rocca, 1609. 44. p.; Grimaldi, 1693. 27. p.

¹⁰⁷ Calió, 2012. 332. p.

¹⁰⁸ Uo. 332. p.

uralkodó a templomba, hogy voltaképpen maga is része volt a klérusnak, amelynek tagjai maguk közé fogadták őt.

A megkenés önmagában is előhívja az uralkodóhoz kapcsolódó papi-prófétai képzeteket. Az őszövétséghez, őszövétségi királyok mintájához való visszanyúlás szakrális tekintélyt ad a szent olajjal fölkent uralkodónak. A császár koronázásakor azonban egyedi vonást is kapott a püspöki megkenés nyomán az avatandó. A pápa úgy fogadta őt a főoltárnál fölkenése után, mint diakonust: (18.) ... *a pápa fogadja őt békecsókra, mintha egy volna a diakonusok közül*. E szertartás szerint tehát a király nem csupán saját, uralkodói szolgálatára vált alkalmassá a megkenés által, hanem egyházi személlyé lépett elő, legalábbis szimbolikusan. Ezt még egyszer megerősítik a továbbiakban, mégpedig azzal, hogy a császár részt vesz a följánlás körüli szolgálatban. E ponton nem is annyira szimbolikus a császár papi szerepe, hiszen ténylegesen szubdiakonusi (alszerpapi) feladatot lát el: (39.) *a császár a szubdiakonusok szokása szerint nyújtja neki a kelyhet és a kancsót*. Szintén árulkodó lehet, hogy az Alleluja és az evangélium között adják át a császárnak az uralkodói jelvényeket, ugyanis a diakonusok fölszentelése, akik az evangélium hivatalos megszólaltatói, a misének ugyanezen a pontján történik. A korona fejretételének időzítése a szertartás menetében így ismét a császár diakonus-szerepét erősíti meg.

A korona átadásának nem csupán szertartásbeli helye, de pontos körülményei is figyelemreméltók. A pápa ugyanis egy mitrát helyez a császár fejére, s arra teszi a koronát. A mitra a püspöki öltözkészítés része, sőt, eredetileg kifejezetten a pápának volt sajátjuk. Mások a pápa engedélyével hordhatták — kezdetben a pápát képviselő követek, bíborosok viseltek mitrát. A német-római császári korona s később más hasonló koronák alakja is a mitrát idézi. Az egyházi vonatkozás mellett ugyanakkor a mitra világi tisztviselőnek is járhatott a középkorban: egy időben bizonyosan a római *praefectus urbis* viselte.¹⁰⁹ Hasonlóan összetett ruhadarab a *mantum*-nak nevezett palást, mely csak a szertartásrendek vége felé bukkan föl a szövegekben. Mindössze annyit tudunk meg róla, hogy a császár a följánlás előtt a koronával együtt leveszi, majd az áldozás után visszaveszi. A *mantum* egyes források szerint szintén kifejezetten pápai jelvény volt,¹¹⁰ ám szintén föltűnik világi kontextusban: a római *praefectus urbis* tisztségéhez járt *mantum*, akárcsak a mitra.¹¹¹ E két ruhadarab tehát egyszerre jelentheti a császár klerikális jellegének,

109 Beck, 1913.

110 *Gerhohus Reicherspergensis* 505–507. p.

111 *Gesta Innocentii* III. 22. p.

illetve a világi, akár kifejezetten a Róma városával kapcsolatos szerepvállalásának hangsúlyozását.

Az uralkodó katona-jellege nem egyedül a császárkoronázási ordóban jelenik meg. Valamennyi világi uralkodó, így a királyok identitásának is meghatározó részét képezte a katonai, harcos s ennél fogva védelmező szerep, amely az őket új tisztségükbe avató ordókban is megjelenik. Ez az általános középkori elvárás a császárkoronázási ordóban mind az imákban vagy egyéb elhangzó szövegekben, mind pedig a rubrikákban, tehát az elhangzó részeket bevezető vagy magyarázó szakaszokban tetten érhető. A védelem néhol a császár birodalmára irányul, néhol pedig a kereszténység védelmére, illetve pártfogolására. A kettő együttesen is megjelenik például ebben az imában: (29.) *Add meg neki, mindenható Isten, hogy a haza legbátrabb védelmezője legyen, és a királyi jótekonyság legnagyobb kegyességével vigasztalója legyen az egyházaknak és a szent kolostoroknak.*

A legeggyértelműbb jelzés, amely a katona-jellegre utal, a kard mint uralkodói jelvény átadása. A kardot (a királyok avatásához hasonlóan) azért adják át a leendő császárnak, hogy valóban használja: védelmezze vele mindazokat, akik rászorulnak, illetve az egész kereszténységet. A kardátadás formulája szerint kifejezetten arra avatják föl a császárt, hogy Isten szent egyházának védelmezője legyen: (23.) *Fogadd kezünkől e kardot, mely (...) a mi áldásunk hivatala által az Isten szent egyházának védelmére istenileg rendeltetett.* Egészen pontos meghatározást is tesz az e szöveget követő rubrika arra nézve, hogy hogyan alakul a császár karaktere a kardátadás nyomán. Szent Péter katonájává válik: (26.) *... és csodálatos módon Szent Péter katonájává vált ...* miután a hüvelyből kirántott karddal három suhintást tett. Az uralkodó esküjében szintén a védelmezőnek, még hozzá a föntiekhez hasonlóan a római egyház védelmezőjének képe körvonalazódik: (4.) *Esküszöm Isten és Szent Péter színe előtt, hogy a jövőben őrzője és védelmezője leszek a pápának és a szent római egyháznak ...* A leendő császár beavatása előtt mindössze azt köteles megígérni, hogy megóvja a pápát és az egyházat.

Kevésbé nyílt, de talán szintén a császár katona-voltát szimbolizáló gesztus a megkenés helyszínének kiválasztása. A Szent Móric-mellékoltárnál kenték föl az uralkodót, azaz itt történt a szertartás egyik leglényegesebb mozzanata. Szent Móric katona volt, királyi vonatkozású szent és a birodalom védőszentje,¹¹² a neki szentelt oltárnál való megkenés pedig párhuzamot teremtett közte és az uralkodó között, az éppen fölkent császár katona-funkcióját erősítve.¹¹³

112 Vö. 79. jz.

113 Fletcher, 2013. 376. p.

Összességében úgy tűnik, hogy a császár kardforgatásának célja kifejezetten az egyház megvédelmezése. Ez teljes összhangban van azzal, ahogyan Konstantin császár viszonyult a pápához és a kereszténységhez, illetve ahogyan Leó szerint Nagy Károly mint császár viszonyult öhozá, vagy legalábbis — a pápai elvárások szerint — kellett volna viszonyulnia. A császárkoronázási ordóban hátterbe szorul a haza védelme. Ha figyelembe vesszük, hogy a császár nem egyszerű uralkodó egy tetszőleges ország élén, ez érthetővé is válik. Egy király esetében sokkal nagyobb hangsúlyt kaphat saját hazájának védelme a többiekkel szemben, de a császár több ennél. Belőle csak egy van, mindemellett nem országa első püspöke koronázza, hanem a pápa, egy idegen hatalom képviselője. A korábbi hagyományoktól függetlenül is érthető, hogy a pápa nem egy, számára idegen haza védelmére avatja föl a császárt, hanem „önös érdekekből”, önmaga és egyháza védelméért — ahogyan ez föltehetően Nagy Károly és I. Ottó esetében is történt.

E két bemutatott jellemző (a szakrális és a katonai funkció) mellett egy további izgalmas jelenséget is megfigyelhetünk a koronázás császárképét vizsgálva. Az ordóban számos olyan mozzanat fedezhető föl, amely a császár alsóbbrendűségét sugallja a pápával szemben. Van mozzanat, mely csak érezteti, és van, amely talán ténylegesen arra hivatott, hogy kifejezze ezt az alsóbbrendűséget. A pápa és a leendő császár találkozása a szertartás elején a bazilika előtt történt. Az ordóban szereplő első utasítás a találkozás pillanataiban teljesítendő: a királynak lábcsokkal kell illetnie a pápát, és tetszés szerinti mennyiségű aranyat kell följajlanlania neki. E gesztus önmagában nem kifejezetten a pápa és a császár kapcsolatát minősíti. Ezen a ponton ugyanis két olyan személy találkozik egymással, akik közül az egyik az öt megillető rang megszerzése előtt áll, míg a másik már olyan rangot visel, amely följogosítja arra, hogy az előbbit új tisztségébe emelje. Ennélfogva nem vitás, hogy a császári rangot kiszolgáltató pápa e percekben az avatandó fölött áll: voltaképpen hatalma van fölötte. A lábcsok azonban egy másik szakaszban is előkerül: az uralkodói jelvények átadása után. Ezen a ponton a császár már császárrá vált, fölkent és megkoronázott uralkodó. Az első mozdulat, amelyet császári koronával a fején hajt végre, az apostoli lábak megcsókolása.

Megint csak a pápai rang elsőbbségét hangsúlyozza a megkenés körülményeinek megváltoztatása. A fontos esemény eredetileg ugyanis a főoltárnál ment végbe.¹¹⁴ A XII. századtól használták hozzá a Szent Móric-mellékoltárt, pápai intézkedés nyomán. Az áthelyezés a pápa elsőbbségét erősíthette meg a császárral szemben, hiszen így a pápa maradt az egyetlen olyan méltóság, akinek fölkenése

114 A II. Cencius ordó (vö. 89. jz.) az egyetlen általam ismert rendtartás, amelyben a megkenés a főoltárnál, a jelvényátadás egyes momentumai pedig a Szent Móric-oltárnál történnek.

Szent Péter oltáránál, a főoltárnál történt.¹¹⁵ Ez a gesztus mintha lefokozná a világi uralkodó fölkenését, noha az olajjal való fölkenés ószövetségi összefüggésben éppen inkább növeli az uralkodó tekintélyét. Van egy további fontos különbség is a pápa és a császár beiktatása között. Míg a világi vezetőt exorcizált olajjal kenik meg, addig az egyházit krizmával. A krizma értékesebb, ennél fogva a vele való megkenés csak papi vezetőknek járt. Az, hogy különböző olajat használtak püspökök és világi vezetők avatásakor, kifejezte, *mily nagy a különbség tekintélyük nagyságában*.¹¹⁶ Nem csupán a használt olaj, de a megkent testrészek is kifejezik ugyanezt a különbséget: a püspököknek fejét is megkenték, míg a császárnak csupán karját és a hátát. E ponton a királyok fölszentelésétől is különbözik a császáré, az ordók tanúsága szerint ugyanis a királyoknak szintén megkenték fejüket (Durandus királykoronázási ordója — aki fölhívja e különbségekre a figyelmet — ez alól kivétel.) A császár olajjal való megkenése tehát nem is csupán a püspökök fölkenésénél válik szakrálisan alsóbbrendűvé, hanem az egyszerű királyokénál is.

Egy másik azonos, mégis finoman eltérő mozzanat a pápa és a császár beiktatásában a *laudes* elénekklése. A győzedelmes Krisztus király alakja köré épülő litánia mindkettejük avatásán elhangzik, ami a két vezető egyaránt kiemelt szerepét mutatná. De ahogyan erre Johanna Dale fölhívja a figyelmet, a császárkoronázási ordók leírásából gyakran hiányzik maga a *Christus Vincit* formula, s ezzel éppen Krisztus mint király mintáját vonják ki a császáratadási *laudes* szövegéből.¹¹⁷ Emellett a fölkenéshez hasonlóan itt is jelentős a helyszín megválasztása. A bazilikán belüli pontos hely megjelölésére mindkét szertartásnál az ezüst kereszt szolgált.¹¹⁸ A szóban forgó kereszt körül sok a homály, és minthogy egyaránt fölmerül egykori császár és pápa is mint adományozó, nem egyértelmű, kedvez-e valamelyiküknek a másik tekintélyének rovására, hogy e kereszt is helyszíne a ceremóniának. Mint fentebb már említettem, a reneszánsz szerzők műveiben a két legtöbbet hivatkozott adományozó Nagy Károly és az őt koronázó III. Leó,

115 Fletcher, 2013. 380. p.; Kantorowicz, 1946. 143. p.

116 Durandus. 106. p. *Differt autem inter pontificis et principis unctionem, quia caput pontificis chrismate consecratur, brachium vero principis oleo delinitur, ut ostendatur, quanta sit differentia inter auctoritatem pontificis et principis potestatem.* (Különbözik a püspök és a világi uralkodó megkenésében, hogy a püspök fejét krizmával szentelik, míg a fejedelem karját olajjal kenik meg, hogy világossá váljék, mily nagy a különbség a püspök és a világi uralkodó hatalma között.)

117 Dale, 2016. 203. p.

118 Pl. Troia XIV. 50r

az adományozásra pedig éppen Károly koronázása adhatott alkalmat bármelyik félnek. Ennek megfelelően a XIX. századig a kutatástörténet is kettejüket vette számba a kereszt tárgyalásakor, mára azonban világossá vált, hogy az eredetit illetően nem beszélhetünk Karoling-kori műről.¹¹⁹ Ezzel együtt a középkori császárkoronázások idején alakult ki az uralkodó szemlélet, miszerint a kereszt elhelyezése a 800-as koronázáshoz köthető. Ha figyelembe vesszük, hogy e koronázás körül mily sok a megválaszolatlan kérdés, mennyi elképzelés született arról, kinek milyen érdeke fűződött a szertartáshoz, azt lehet mondani, hogy a kereszt egyaránt jelképezhette a császár pápának való, illetve a pápa császárnak való kiszolgáltatottságát.

Mégis akad egy mérvadó szempont e helyszínválasztás értékeléséhez. A keresztben Péter és Pál apostolok ábrázolása volt látható. Megjelenítésük földidézheti Konstantin császár gyógyulásának történetét, melyben a két apostol látogatta meg a császárt álmában. Az ő sugallatukra fordult a császár Szilveszterhez a keresztiségért. A *Donatio Constantini* szövegében ismertetett történet szerint a császár megkeresztelkedésnek és a pápának köszönhette gyógyulását, ezért neki ajándékozta Rómát. E történet földidézése a pápa elsőbbségét hangsúlyozza a világi vezetővel szemben (és ez is a pápát ajánlja inkább mint a kereszt adományozóját).¹²⁰

Ha az ezüst keresztnek, adományozójának és a rajta szereplő képeknek nincs is valódi jelentősége a császár és a pápa viszonyának árnyalásában, mindenképpen jelentős és igen erőteljes jelenetsor a szertartás záróaktusa. E mozzanat Konstantin uralkodásáig nyúlik vissza, mégpedig megkeresztelkedésének főntebb bemutatott pillanatáig. Konstantin a legenda szerint leprában szenvedett, és Szilveszter pápa közreműködésével, a kereszttség által gyógyult meg. Gyógyulása után a császár a pápának adományozta a Róma fölötti uralmat, és ennek jeleként lovon vezette őt. Mindezt a *Donatio Constantini* rögzítette. Miután sikeresen kiűzte Itáliából a longobárdokat és a dokumentum „előkerült”, Kis Pipin hasonlóképpen járt el a pápával való találkozásakor. Minthogy az adománylevél hamis volta csak a középkor végén derült ki, a pápa lovon vezetésének konstantini hagyománya az egész középkorban a császáravatás része lehetett.

A történet Konstantinról és Szilveszterről kimondottan azt beszéli el, hogy a császár Róma főségét a pápára ruházza, s ennek jeléül maga vezeti a pápa lovát, mintha a főpap lovászfűja volna. Pipin „megismétli” e gesztust, szintén annak jeléül, hogy Konstantin adományának fényében a pápa tulajdonának tekinti a longobárdoktól visszafoglalt itáliai területet. Legalábbis Róma vezetőjének kiblenléte

119 Schüppel, 2013. 313. p.

120 Uo. 320. p.

egyértelművé tétetik azáltal, hogy e jelképes mozzanatot megőrzik a középkor császárcoronázásaiban. Legyen bár *római király* a címe a német királynak, aki császárrá avatására érkezik Rómába, Róma ura mégiscsak a mindenkori pápa, ahogyan ezt a szertartás zárásaként újra és újra megerősítik.

Az ordóbeli császár tekintélye kissé csorbult a szertartás nyomán. A középkori császár-pápa viszonyok fényében e tény a két hatalom versengésének újabb vetülete lehet. Mindazonáltal érdekes, hogy az a tekintélyrombolás, amely a középkori Európa legrangosabb vezetőjének jutott éppen avatása alkalmából, nem tekinthető kuriózumnak. A társadalom csúcsán álló vezetők más történelmi időkben s terekben hasonló gesztusokban részesülhettek. Egyértelműen a legfőbb vezető szimbolikus megalázása a célja például a ndembu törzs főnökavató rítusának. Victor Turner híres liminalitás-tanulmányában így mutatja be a *kumukindyla rítus*-t: *szó szerint azt jelenti, hogy „gonoszat szólni vagy sértő szavakat mondani rá”; ezt a rítust „a kijelölt főnök sértegetésének” nevezhetnénk.*¹²¹ E jelenség magyarázata, hogy általánosságban a beavató rítusok a beavatandó „eredeti” személyt másvalakivé változtatják át: más társadalmi pozícióba helyezik, s e folyamat során az egykori személyt és státuszát le kell rombolni. A rombolás eszköze lehet az efféle bánásmódban való részesítés is.¹²² A császár beiktatása és annak nem várt mozzanatai jól illeszkednek e keretbe. Ugyanakkor láthattuk, hogy a rítusban nem pusztán a császár lealacsonyításáról van szó, hanem a pápai hatalom fölfebbelőségéről, s ennek hangsúlyozásáról is. A „*kijelölt főnök sértegetése*” tehát több üzenetet közvetít. Mint egykor a szaturnáliákon: a pápa mint *servus servorum Dei* a társadalmi ranglétra legfelső fokán álló császár fölé kerekedik egy ünnepség erejéig, melynek célja éppen az, hogy a császárt a ranglétra legfelső fokára állítsa, és közben keretet adjon a pápa fölülkerekedésnek — függetlenül attól, hogy mi is az éppen aktuális politikai valóság a két hatalom viszonyát illetően.

Összegzés

Császárság és pápaság évszázadokon át tartó kapcsolata gyakran változott, rendeződött át. Ez az éppen uralkodó pápa és császár személyétől, politikájától és kettejük személyes viszonyától is nagyban függött. Ám állandó kapocs maradt közöttük a császárcoronázási szertartás. Az ordó ennél fogva a téma kiemelkedően fontos forrása.

121 Turner, 2002. 117. p.

122 Gennep, 2007.; Turner, 2002.

Többféle ilyen ordó maradt fenn. Különbségeiket vizsgálva azonban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legtöbb emlék ellenére sem áll egymást kizáró ellentétben, hogy fölismerhető típusokba lehet őket sorolni. Az ismert rendtartások zöme ugyanazt a szertartást írja le: sem az elhangzó szövegek, sem a rubrikák utasításai és magyarázatai nem képeznek ténylegesen eltérő, egymással összeegyeztethetetlen változatokat. Az általános rendtől valóban eltérő példányok esetében többféle magyarázattal is szolgál a kutatástörténet. A szertartás elemzése nyomán tett megállapítások megerősítik annak valószínűségét, hogy a valódi, bemutatott szertartástól függetlenül olyan rendeket is megalkottak, amelyeket nem tényleges végzésre szántak, csupán arra, hogy megjelenítsenek általuk egy eszmét: akár helyi elképzeléseket a császárvatásról, akár csak azt, hogy a szokott ceremóniától bizonyos mértékig eltérő koronázás lenne az ideális.

A bevett szertartás elemzése azt mutatta, hogy a koronázási ceremónia egyértelműen állít valamit a császár mint nagyhatalmi tényező személyéről. A koronázás során tett gesztusok a pápa hatalmának jelentőségét hangsúlyozzák. A császár az ordóban azt a védelmező szerepet kapja meg szertartásosan, amely a két hatalom korai kapcsolatában politikailag is megjelent. A védelmezés nem saját alattvalóinak védelmét jelentette, hanem a kereszténység, még közelebbről a pápa és a római egyház védelmét. E megállapításban tükröződik, hogy a császárság intézménye — legalábbis elméletileg — nem egyetlen országhoz kötődött: az egész kereszténység világi vezetésére volt hivatva, amint ez már Gelasius pápa levelében megfogalmazódott. Ugyanakkor a világi uralkodó szakrális jellege is megjelenik a szertartás szövegében. A császár mintegy a klérus tagjává vált avatása során. A középkor világképében az uralkodó egyrészt Istentől választott, ennél fogva szentséggel bíró személy, és e felfogásnak a császárrá avatás során is tükröződnie kell; másrészt viszont ez azzal a következménnyel jár, hogy a császár mint egyházi személy a pápa hatáskörébe került.

Ha nem is állíthatjuk biztosan, hogy minden egyes császárkoronázás a fenti rend szerint zajlott, az bizonyos, hogy a szertartás szándéka a császári hatalom harcos-védelmező jellegének és a pápai hatalom följebbvalóságának hangsúlyozása volt. Ennek egyetlen ismert ordó sem mond ellent: noha többféle rend is fennmaradt, tartalmuk e tekintetben egybevág, nincsenek köztük ellentmondások. A harcos-védelmező uralkodókép megrajzolása nem egyedi vonása a császárkoronázásnak: a királyok avatását ugyanezen eszme határozta meg. Ugyanakkor a királyok esetében nem beszélhetünk arról, hogy rangjukat az őket avató püspökök rangja alá helyezték volna a szertartás szimbólumaiban. A császárkoronázás sajátossága, hogy noha számos elemében, sőt alapvetően az egész szerkezetében egyezést mutat a királykoronázással, e megegyező elemek néhol más-

féle jelentéssel, más szándékkal vannak átítatva. Ez a szándék a pápai felsőbbség hangsúlyozása. Így lehetséges az például, hogy a szent olajjal való megkenés bár a császárnak is kijár, annak körülményeit tudták e szándéknak megfelelően úgy alakítani, hogy ne a császár szent, szakrális szerepe váljék hangsúlyossá általa. Mindennek különleges történelmi keretet ad a római helyszín, mely egyaránt volt hazája császároknak és pápáknak, s mely nagyban meghatározta a szertartásrendet —, mind annak gyakorlati összeállítását, mind pedig szimbolikus tartalmát.

Felhasznált irodalom

Kéziratok

(a császárkoronázási ordókat tartalmazó kódexek, az ordók a jelzett főlíón kezdődnek)

Augsburg XII: BSB Clm 03909. fol. 115v

Braga XIII: Bibl. Públ. Porto Ms. 1134 (Santa Cruz 83) fol. 125v

Cambrai XI: Dombibl. Cod. 0141. fol. 166r

Coimbra XII: Bibl. Públ. Porto Ms. 0353 (Santa Cruz 59) fol. 110r

Dubrovnik XIII: BAV Borgh. 14. fol. 73v

Firenze XI: Laurenziana Firenze Ms. Aedil. 122. fol. 120r; 126v

Freising XI: Pontifical BSB Clm 21587. fol. 77r

Fréjus XIV: BNF Lat. 09479. fol. 117r

Hildesheim XII: StaBi Bamberg Msc. Lit. 054. fol. 62r

Lodève XIV: BM Toulouse Ms. 118. fol. 58r

Lüneburg XII: HAB Cod. Guelf. 0141 Helmst., Heinemann-Nr. 164. fol. 62v

Magyarország XV: BNF Lat. 01219. fol. 16r (fragmentum)

Mende XV: BSB München Clm 10073. fol. 100v

Messina XIII: BNE Madrid Ms. 00678. fol. 141r

Messina XIV: BNE Madrid Ms. 00715. fol. 42v

Monreale XIII: BAV Vat. lat. 06748. fol. 111v

Paris XV: BNF Paris Lat. 08886. fol. 49r

Salzburg XI: BM Vendôme, Ms. 14 fol. 49v

Seeon XI: Staatsbibliothek Bamberg Msc.Lit.53. fol. 16v

Strasbourg XIV: ÖNB Wien Cod. 1814 Han. fol. 34v

Toledo XIII: Bibl. Cap. Toledo Ms. 39.12. fol. 163r

Toul XV: BNF Lat. 12079. fol. 81v

Troia XIV: BN Napoli Ms. VI G 24. fol. 58v

Valence XII: BAV Ottobon. lat. 256. fol. 81r
 Verden XI: StaBi Bamberg Msc. Lit. 059. fol. 85v
 Worms X: BM Troyes Ms. 2141. fol. 103r

Források, szövegkiadások

- Annales Fuldenses** — In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Germanicarum in usum scholarum. Szerk.: Georgius Heinricus Pertz. Hannover, 1891.; *továbbá* Fuldai Évkönyvek. Annales Fuldenses. Ford., jegyz.: Darvas Mátyás. Bp., 2020.
- Annales Laureshamenses** — In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I. Szerk.: Georgius Heinricus Pertz. Hannover, 1826. 22–39. p.
- Annales regni Francorum** — In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 6. Szerk.: Georgius Heinricus Pertz. Hannover, 1895.
- Corpus iuris canonici** — Corpus iuris canonici. Szerk.: Aemilius Friedberg. Graz, 1959.
- Corpus Iuris Civilis** — Corpus Iuris Civilis II. Szerk.: Paul Krueger–Theodor Mommsen. Berlin, 1872.
- Donatio Constantini** — In: Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris Germanici antiqui 10. Szerk.: Horst Fuhrmann. Hannover, 1984.
- Durandus** — Guillelmi Durandi Rationale Divinorum Officiorum I–IV. Szerk.: Anselme Davril–Timothy Thibodeau. Turnhout, 1995.
- Eusebius: Vita Constantini** — In: *Friedhelm Winkelmann*: Über das Leben des Kaisers Konstantins. Berlin, 1975.
- Gerhohus Reicherspergensis** — In: Pontificum Romanorum qui fuerunt inde ab exeunte saeculo IX usque ad finem saeculi XIII vitae ab aequalibus conscriptae II. Szerk.: Johann M. Watterich. Lipcse, 1862.
- Gesta Innocentii III.** — In: Patrologiae Cursus Completus, Series Latina 214. Szerk.: Jacques Paul Migne. Párizs, 1855.
- Grimaldi, 1693.** — In: *Eugène Müntz*: Ricerche intorno ai lavori archeologici di Giacomo Grimaldi, antico archivista della basilica Vaticana. Firenze, 1881.
- Liber Pontificalis I.** — Liber pontificalis (pars prior). Szerk.: Theodor Mommsen. In: Monumenta Germaniae Historica, Gesta Pontificum Romanorum 1.1. Berlin, 1898.
- Liber Pontificalis II.** — Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire II. Szerk.: Louis Duchesne. Párizs, 1892.

- Mirabilia Urbis Romae** — In: *Paul Fabre–Louis Duchesne*: Le Liber censuum de l'Église romaine II. Párizs, 1889.
- Ordines Romani** — Les ordines romani du haut moyen âge. IV. Ordines XXXV–XLIX. Szerk.: Michel Andrieu. Louvain, 1956.
- Patrologiae Cursus Completus** — Patrologiae Cursus Completus 59. Szerk.: Jacques-Paul Migne. Párizs, 1862.
- PGD** — Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand. Szerk.: Michel Andrieu. Città del Vaticano, 1940.
- PR13** — Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle Szerk.: Michel Andrieu. Città del Vaticano 1940.
- Privilegium Ottonianum** — In: *Theodor von Sickel*: Das Privilegium Otto I. für die römische Kirche vom Jahre 962. Innsbruck, 1883. 174–177. p.
- Rocca, 1609.** — *Angelo Rocca*: De Particula ex pretioso et vivifico ligno sacratissimae Crucis desumpta. Roma, 1609.

Szakirodalom

- Alföldi, 2005.* *Alföldi András*: Keresztény császárok, pogány Róma. Gödöllő, 2005.
- Beck, 1913.* *Egerton Beck*: The Mitre and Tiara in Heraldry and Ornament. In: The Burlington Magazine for Connoisseurs, 23. (1913) 221–224 p.
- Beumer, 2021.* *Mark Beumer*: From Jupiter to Jesus? A closer look at the Imperial cult of Constantine the Great. In: After Constantine. Stories from the Late Antique and Early Byzantine Era. Szerk.: Orthodox Academy of Crete. Kolympari, 1–14. p.
- Bouman, 1957.* *Cornelius Adrianus Bouman*: Sacring and crowning. Groningen, 1957.
- Brandt, 2007.* *Hartwin Brandt*: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó. Bp., 2007.
- Brightman, 1901.* *Frank Edward Brightman*: Byzantine imperial coronations. In: The Journal of Theological Studies, 2. (1901) 359–392. p.

- Brown*, 2012. *Peter Brown*: Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD. Princeton, 2012.
- Calió*, 2012. *Tommaso Calió*: Santa Maria in Traspontina. In: Roma. De Luca Editori d'Arte. Szerk.: Sofia Boesch Gajano–Tommaso Caliò–Francesco Scorza Barcellona–Lucrezia Spera. Roma, 2012. 332–335. p.
- Chadwick*, 1999. *Henry Chadwick*: A korai egyház. Bp., 1999.
- Clauß*, 2017. *Jan Clauß*: Imports and Embargos of Imperial Concepts in the Frankish Kingdom. The Promotion of Charlemagne's Imperial Coronation in Carolingian Courtly Culture. In: Transcultural Approaches to the Concept of Imperial Rule in the Middle Ages. Szerk.: Christian Scholl–Torben R. Gebhardt–Jan Clauß. New York, 2017. 77–116. p.
- Costambeys*, 2014. *Marios Costambeys*: Alcuin, Rome and Charlemagne's imperial coronation. In: England and Rome in the Early Middle Ages. Pilgrimage, Art and Politics. Szerk.: Francesca Tinti. Turnhout, 2014. 255–289. p.
- Dagron*, 2003. *Gilbert Dagron*: Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium. Cambridge, 2003.
- Dale*, 2016. *Johanna Dale*: Inauguration and political liturgy in the Hohenstaufen Empire, 1138–1215. In: German History, 34. (2016) 191–213. p.
- Dey*, 2021. *Hendrik Dey*: The Making of Medieval Rome. A New Profile of the City, 400–1420. Cambridge, 2021.
- Duchesne*, 1907. *Louis Duchesne*: The beginnings of the temporal sovereignty of the popes A. D. 754–1073. London, 1907.
- Ellard*, 1933. *Gerald Ellard*: Ordination anointings. Cambridge MA, 1933.

- Elze*, 1960. *Reinhard Elze*: Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin. Hannover, 1960. (Monumenta Germaniae Historica —, Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 9.)
- Erdődy*, 2014. *Erdődy János*: Qui missilia iactant in vulgus. A nép közé történő pénzszerzés a római jogban. Doktori disszertáció. Bp., 2014.
- Exarchos*, 2015. *Julia Exarchos*: Liturgical handbooks as tools for promoting bishops' ideological and political agendas: the example of Cambrai/Arras in the eleventh century. In: Association Revue du Nord, 97. (2015) 317–335. p.
- Fletcher*, 2013. *Catherine Fletcher*: The altar of Saint Maurice and the invention of tradition in Saint Peter's. In: Old Saint Peter's, Rome. Szerk.: Rosamond McKitterick– John Osborne–Carol M. Richardson–Joanna Story. Cambridge, 2013. 371–385. p.
- Gaddis*, 2009. *Michael Gaddis*: The Political Church: Religion and the State. In: A Companion to Late Antiquity. Szerk.: Philip Rousseau. Malden, 2009. 512–524. p.
- Gennep*, 2007. *Arnold van Gennep*: Átmeneti rítusok. Bp., 2007.
- Gergely*, 1982. *Gergely Jenő*: A pápaság története. Bp., 1982.
- Groth*, 2017. *Simon Groth*: How to Become Emperor —, John VIII and the Role of the Papacy in the 9th Century. In: Transcultural Approaches to the Concept of Imperial Rule in the Middle Ages. Szerk.: Christian Scholl–Torben R. Gebhardt–Jan Clauß. New York, 2017. 117–138. p.
- Hegedűs*, 2002. *Hegedűs Dániel*: Donatio Constantini: Filológia és diplomáciatörténet. In: Sic itur ad astra, 14. (2002) 51–84. p.
- Heussi*, 2000. *Karl Heussi*: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2000.
- Kantorowicz*, 1946. *Ernst H. Kantorowicz*: Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship. California, 1946.

- Krautheimer*, 1967. *Richard Krautheimer: The Constantinian Basilica*. In: *Dumbarton Oaks Papers*, 21. (1967) 115–140. p.
- Krautheimer*, 2000. *Richard Krautheimer: Rome: Profile of a city, 312–1308*. Princeton, 2000. (3. kiad.)
- McKitterick*, 2013. *Rosamond McKitterick–John Osborne–Carol M. Richardson–Joanna Story: Introduction*. In: *Old Saint Peter's, Rome*. Szerk.: Uők. Cambridge, 2013.
- McKitterick*, 2020. *Rosamond McKitterick: Rome and the Invention of the Papacy. The Liber Pontificalis*. Cambridge, 2020.
- Meyendorff*, 1968. *John Meyendorff: Justinian, the Empire and the Church*. In: *Dumbarton Oaks Papers*, 22. (1968) 43–60 p.
- Näf*, 2018. *Beat Näf: Hogyan lett Szent Móric a Német-római Birodalom védőszentje?* In: *Világtörténet*, 8. (2018) 329–338. p.
- Noble*, 2001. *Thomas F.X. Noble: Topography, celebration, and power: the making of a papal Rome in the eighth and ninth centuries*. In: *Topographies of power in the Middle Ages*. Szerk.: Mayke de Jong–Frans Theuws. Leiden, 2001. 45–92. p.
- Odahl*, 2004. *Charles Matson Odahl: Constantine and the Christian Empire*. New York, 2004.
- Osborne*, 2020. *John Osborne: Rome in the Eighth Century. A History in Art*. Cambridge, 2020.
- Parkes*, 2020. *Henry Parkes: Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the 'Romano-German Pontifical'*. In: *Early Medieval Europe*, 28. (2020) 101–141. p.
- Piti*, 1995. *Piti Ferenc: A Constantinus-i adománylevél (Donatio Constantini —, VIII. sz.)* In: *Documenta Historica* 19. Szeged, 1995.
- Rhijn*, 2023. *Carine van Rhijn: Introduction: rethinking the Carolingian reforms*. In: *Rethinking the Carolingian reforms*. Szerk.: Arthur Westwell–Ingrid Rembold–Carine van Rhijn. Manchester, 2023. 1–30. p.

- Romano*, 2020. *John F. Romano*: The Coronation of Charlemagne as a Liturgical Event. In: *Mediaeval Studies*, 82. (2020) 149–181. p.
- Sághy*, 2014. *Sághy Marianne*: Szent Móric, a birodalom védőszentje: Az ereklyék története. In: *Világtörténet*, 36. (2014) 337–346. p.
- Sarti*, 2016. *Laury Sarti*: Frankish Romanness and Charlemagne's Empire. In: *Speculum*, 91. (2016) 1040–1058. p.
- Schramm*, 1969. *Percy Ernst Schramm*: Kaiser, Könige und Päpste. III. Stuttgart, 1969.
- Schüppel*, 2013. *Katharina Christa Schüppel*: The stucco crucifix of Saint Peter's reconsidered: textual sources and visual evidence for the Renaissance copy of a medieval silver crucifix. In: *Old Saint Peter's, Rome*. Szerk.: Rosamond McKitterick–John Osborne–Carol M. Richardson–Joanna Story. Cambridge, 2013. 306–323. p.
- Smith–O'Connor*, 2019. *Christine Smith – Joseph F. O'Connor*: Eyewitness to Old St. Peter's. Cambridge, 2019.
- Story*, 2023. *Joanna Story*: Charlemagne and Rome. Alcuin and the Epitaph of Pope Hadrian I. Oxford, 2023.
- Thacker*, 2013. *Alan Thacker*: Popes, emperors and clergy at Old Saint Peter's from the fourth to the eighth century. In: *Old Saint Peter's, Rome*. Szerk.: Rosamond McKitterick–John Osborne–Carol M. Richardson–Joanna Story. Cambridge, 2013. 137–156. p.
- Tudorie*, 2011. *Ionut Alexandru Tudorie*: Old and new in the Byzantine imperial coronation in the 13th century. In: *Ostkirchliche Studien*, 60. (2011) 69–109. p.
- Turner*, 2002. *Victor Turner*: A rituális folymat. Bp., 2002.
- Ullmann*, 1953. *Walter Ullmann*: The Origins of the Ottonianum. In: *The Cambridge Historical Journal*, 11. (1953) 114–128. p.
- Wickham*, 2015. *Chris Wickham*: Medieval Rome. Stability and Crisis of a City, 900–1150. Oxford, 2015.

Függelék

*a császárkoronázási ordó bemutatott változatának
teljes szövege és magyar fordítása*

Az ezen szöveget — szinte teljesen egybevágó módon — tartalmazó kéziratok a cikkben szereplő táblázat hosszabbik példányai. A latin szöveg alapját a Troia XIV kézirata adja, a többi kézirat alapján javítottam, normalizáltam.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében a cikkben bemutatott szakaszok szerint tagolom a szöveget, címmel jelezve egy-egy újabb szakasz kezdetét és a benne következő eseménysor helyszínét. A szövegben előforduló bibliai utalásoknál zárójelben megtalálható a megfelelő bibliai hely.

1. ORDO AD BENEDICENDUM ET CORONANDUM IMPERATOREM.	A CSÁSZÁR MEGÁLDÁSÁNAK ÉS KORONÁZÁSÁNAK RENDJE.
1–3. érkezés a városba helyszínek: Collina, utca, Cortina	
<i>Cum rex imperatorem electus pervenit ad portam Collinam, quae est iuxta castellum Crescentii, recipiatur honorifice a clero urbis cum crucibus et turibus, et processionaliter deducatur usque ad gradus basilicae sancti Petri, cantantibus universis:</i>	<i>Amikor a császárnak választott király a Collina-kapuhoz érkezik, amely az Angyalvár mellett található, tiszteletteljesen fogadja őt a város klérusa keresztelőkkel és füstölőkkel, és vezessék díszmenettel Szent Péter bazilikájának lépcsőjéhez, miközben mindenki énekl:</i>
2. R. Ecce mitto angelum meum	Íme, elküldöm angyalomat (2Móz 23,20)
3. <i>Camerariis eius missalia spargentibus ante ipsum, et praefecto urbis gladium praeferente. Cum autem pervenerit ante basilicam in platea, quae Cortina vocatur, dextrandus est a senatoribus usque ad gradus praedictos, et, ibi eo descendente, tradendus est equus, cui rex insederat, illis.</i>	<i>Eközben kamarásai szórjanak pénzürméket őelőtte, és a város előjárója vigyen kardot. Miután pedig megérkezett a bazilika elé a térre, amelyet Cortinának hívnak, a szenátorok kantárszáron vezessék egész a föntebb mondott lépcsőig, és mikor a király itt leszáll, adja át nekik a lovat, amelyen ült.</i>

3–5. érkezés a bazilikához helyszínek: Cortina, Sancta Maria in Turribus	
<i>Interim summus pontifex cum omnibus ordinibus suis praeparet se in secretario, tamquam celebraturus divina, et processionaliter exiens usque ad suggestum areae [mss. archae], quae est in capite graduum, ibi super faldistorium sedeat cum consedentibus super primum gradum a parte dextera episcopis et presbyteris et a sinistra diaconibus cardinalibus et in proximiori gradu subdiaconibus et acolythis, primicerio et cantoribus astantibus circa illos cum magnatibus et nobilebus officialibus et ministerialibus aulae papalis.</i> <i>Tunc rex, cum archiepiscopis et episcopis, principibus et magnatibus suis ascendens ad summum pontificem, reverenter osculetur pedem ipsius, et offerens ei aurum, quantum sibi placuerit, benigne recipiatur ab eo ad osculum et ad amplexum.</i> <i>Quo demum surgente, rex ipse a parte dextera, et prior diaconorum a parte sinistra deducant eum usque ad ecclesiam sancte Mariae in Turribus, ubi ante altare, subdiacono Evangelii textum tenente, rex super eum corporaliter praestet huiusmodi iuramentum:</i>	<i>Eközben a pápa és vele a teljes papság készüljön elő a szekretáriumban,¹²³ mintha misét készülné tartani, és menetben vonuljon ki egészen addig a térségig, amely a lépcső tetején nyílik; itt üljön le a faldistoriumra úgy, hogy mellette jobbfelől a bíboros püspökök és papok ülnek az első lépcsőn, bal felől pedig a bíboros diákonusok, majd a következő lépcsőfokon a szubdiákonusok és akolituskok; a főkántor és a kántorok pedig körülöttük álljanak a főurakkal és tisztségviselő nemesekkel, és a pápai udvar hivatalnokaival.</i> <i>Akkor a király a maga érsekeivel és püspökeivel, hercegeivel és főuraival járuljon a pápához, tiszteletteljesen csókolja meg annak lábát, és ajánljon föl neki annyi aranyat, amennyi neki tetszik, a pápa ezután kegyesen fogadja őt csókra és ölelésre.</i> <i>A pápa végül álljon föl, és jobbról maga a király, balról a fődiákonus vezessék őt a Sancta Maria in Turribus-templomhoz, ahol az oltár előtt egy szubdiákonus tartsa a király elé az evangéliumoskönyvet, ő pedig tegyen rá esküt így:</i>

123 A bazilika bejárata után közvetlenül balra található kis helyiség, amely a középkorban kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy ott a pápa vagy más celebráns előkészülhessen, fölöltözhessen

4. Ego enim N., rex Romanorum, annuente Domino futurus imperator, promitto, spondeo et polliceor atque iuro coram Deo et beato Petro, me de cetero protectorem ac defensorem fore summi pontificis et sanctae Romanae ecclesiae in omnibus necessitatibus et utilitatibus suis, custodiendo et conservando possessiones, honores et iura eius, quantum divino fultus adiutorio fuero, secundum scire et posse meum, recta et pura fide. Sic me Deus adiuvet et haec sancta Dei evangelia.	Én, N., a rómaiak királya, Isten rendelkezéséből leendő császár fogadom, ígérem és szavamat adom rá és esküszöm Isten és Szent Péter színe előtt, hogy a jövőben őrizője és védelmezője leszek a pápának és a szent római egyháznak mindennel szemben, ami őket szorongatja, és mindenben, ami nekik javukra van, megőrzöm és oltalmazom az ő birtokaikat, méltóságait és jogaikat, amennyire az isteni gondviselés támogat engem, tudásom és képességem szerint, igaz és tiszta hittel. Isten és Istennek eme szent evangéliumai engem úgy segéljenek.
5. <i>Deinde summus pontifex cum ordinibus suis ad altare beati Petri procedit, et facta ibi oratione, ad sedem ascenderit, rege cum suis et tribus episcopis, videlicet Ostiensi, Portuensi et Albatiensi in ecclesia sanctae Mariae in Turribus remanente, ubi, a canonicis sancti Petri receptus in fratrem, imperialibus induatur insignibus,¹²⁴ dato ipsius pallio camerario domini papae. Quo facto, dictis canonicis et cantantibus:</i>	<i>Azután a pápa az őt kísérő papi rendekkel Szent Péter oltárához vonul, és miután ott imádkozott, fölmegy a trónushoz, miközben a király a Sancta Maria in Turribus-templomban marad az övéivel és három püspökkel együtt, tudniillik az ostiaival, az albaival és a portóival, és itt testvérségükbe fogadják őt a Szent Péter-bazilika kanonokokjai; majd császárhoz illő jelvényeket ölt magára, miután átadta köpenyét a pápa kincstárnokának. Amint ez megtörtént, az említett kánokok éneklük:</i>

a miséhez.

124 A források nem számolnak be arról, mit kell itt császári jelvények alatt értenünk. A koronázás során átadandó uralkodói jelvényeket csak később kapja meg a császár. A szertartás e pontján éppen hogy csak megérkezett a jelölt a városba, így az a legelképzeltetőbb, hogy egyszerűen az utazás során viselt köpenyét adja át a kincstárnoknak, s rangjához és az eseményhez méltó ruhába öltözik át. Egy kései forrás, amely V. Károly avatásáról számol be, e rubrikában azt

6–10. bevonulás a templom belsejébe helyszínek: <i>Porta Argentea, in medio rotae</i>	
6. <i>Ant.</i> Petre amas me	Péter, szeretsz-e engem (<i>Jn 21,15</i>)
7. ... <i>cum ad ostium basilicae principis apostolorum pervenerit, quae porta Argentea nuncupatur, deducentibus eum hinc inde comite Lateranensi palatii et primicerio iudicum Romanorum, Albanensis episcopus ante ipsam portam Argenteam hanc super eum benedictionem effundat cum Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.</i>	Amikor a király — egyik oldalról a lateráni palotagróf, másik oldalról a római bírák előljárója kíséretében — az apostololfejedelem bazilikájának bejáratához érkezik, amelyet Ezüstkapunak neveznek, az albai püspök közvetlenül az Ezüstkapu előtt ezt az áldást mondja fölötté: Az Úr legyen veletek. És a te lelkeddel.
8. <i>Or.</i> Deus, in cuius manu corda sunt regum: inclina ad preces humilitatis nostrae aures misericordiae tuae, et imperatori nostro, famulo tuo <i>illo</i> regimen tuae appone sapientiae, ut, haustis de tuo fonte consiliis, et tibi placeat, et super omnia regna praecellat.	Isten, kinek kezében van a királyok szíve: fordítsd füledet irgalmasságodban a mi alázatos könyörgéseink felé, és rendeld <i>N.</i> , a mi császáruk, a te szolgád mellé a te bölcsességedet vezetőül, hogy a te forrásodból merítvén tanácsokat, neked tessenek, és minden királyság fölött kitűnjék.
9. <i>Cum autem intra ecclesiam in medio rotae pervenerit, Portuensis episcopus hanc orationem super eum decantet:</i> Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.	Amikor pedig a templomban a kör közepére ér, a portói püspök énekelje fölötté ezt a könyörgést: Az Úr legyen veletek. És a te lelkeddel.

irányozza elő, hogy a király superpelliciumot, azaz a papi öltözék részét képező karinget öltson magára (*Elze: XXVII. ordó*).

10. <i>Or.</i> Deus, inenarrabilis auctor mundi, conditor generis humani, gubernator imperii, confirmator regni, qui ex utero fidelis amici tui, patriarchae Abrahae, praelegit regem saeculis profuturum: tu praesentem regem hunc cum exercitu suo per intercessionem omnium sanctorum uberi benedictione locupleta, et in solium regni firma stabilitate connecte. Visita eum, sicut visitasti Moysen in rubro, Iesunave in proelio, Gedeon in agro, Samuelem in templo. Et illa eum benedictione siderea, ac sapientiae tuae rore perfunde, quam beatus David in psalterio, Salomon, filius eius, te remunerante, percepit de caelo. Sis ei contra acies inimicorum lorica, in adversis galea, in prosperis patientia, in protectione clipeus sempiternus. Et praesta, ut gentes illi teneant fidem, proceres atque optimates sui habeant pacem, diligant caritatem, abstineant se a cupiditate, loquantur iustitiam, custodiant veritatem. Et ita populus iste pullulet, coalitus benedictione aeternitatis, ut semper maneant tripudiantes in pace victores.	Isten, a világ kimondhatatlan alkotója, az emberi nem teremője, az uralom kormányzója, a királyság megerősítője, aki a te hűséges barátodnak, Ábrahám ősatyáknak ágyékából választottál eljövendő királyt a következő nemzedékeknek: e jelenlévő királyt az ő seregével együtt minden szentek közbenjárására gazdagítsd bőséges áldásoddal, és a királyi trónhoz szilárd erővel kösd hozzá! Látogasd meg őt, ahogyan meglátogattad Mózes a csipkebokorban (2Móz 3,2), Józsuet a csatában (Józs 5,13), Gedeont a mezőn (Bír 6,36), Sámuelet a templomban (1Sám 3,4). És azzal az égi áldással és a te bölcsességednek azzal a harmatjával áraszd el őt, amelyet a boldog Dávid a zsoltározásban nyert el, az ő fia, Salamon pedig a te jóvoltodból kapott meg a mennyből. Légy neki ellenségeinek hadsoraival szemben páncél, a viszonytagságok közepette sisak, a zavartalan időkben nyugalom, a biztonságban örök pajzs. És add, hogy a népek megtartsák iránta a hűséget, főemberei és nemesei békében legyenek, becsüljék a szeretetet, tartsák távol magukat a hatalomvágytól, szóljanak igazságot, oltalmazzák az igazságosságot. És így e nép virágozzék az örökkévalóság áldásától táplálva, hogy győztesen örvendezvén mindig békében megmaradjon.
---	---

11–14. litánia helyszín: Szent Péter konfessziója	
Qui, cum ad confessionem beati Petri pervenerit, prosternat se protinus in terram, et prior diaconorum super eum faciat litaniam. Qua finita, prior presbyterorum dicat.	Amikor Szent Péter konfessziójához ért, boruljon a földre a király, és a diakonusok közt az első vezessen litániát fölötte. Amikor befejeződött, a papok közt az első mondja:
Pater noster. <i>V.</i> Et ne nos. <i>R.</i> Sed libera. <i>V.</i> Salvum fac servum tuum. <i>R.</i> Deus meus sperantem in te. <i>V.</i> Esto ei Domine turris fortitudinis. <i>R.</i> A facie inimici. <i>V.</i> Nihil proficiet inimicus in eo. <i>R.</i> Et filius iniquitatis non nocebit ei. <i>V.</i> Domine exaudi orationem meam. <i>R.</i> Et clamor meus ad te veniat. <i>V.</i> Dominus vobiscum. <i>R.</i> Et cum spiritu tuo. Oremus.	Mi Atyánk. És ne vígy minket. De szabadíts meg. Szabadítsd meg a te szolgádat. Én Istenem, mert benned bízok. Légy neki, Uram, erősséges torony. Az ellenség ellen. Ne vegyen rajta erőt az ellenség. És a gonoszságnak fia ne árhasson neki. Uram, hallgasd meg könyörgésemet. És az én kiáltásom jusson eléd. Az Úr legyen veletek. És a te lelkeddel. Könyörögjünk.
13. <i>Or.</i> Praetende, Domine, famulo tuo, quaesumus, dexteram caelestis auxilii, ut te toto corde perquirat et, quae digne postulat, assequatur.	Nyújtsd ki a te szolgád fölé, kérünk, Urunk, a mennyei segítség jobbját, hogy téged teljes szívvel kutasson, és amit méltán kér, elnyerje.
14. <i>Alia oratio.</i> <i>Or.</i> Actiones nostras, quaesumus, Domine, aspirando praeveni, et adiuvando prosequere, ut omnis nostra oratio et operatio a te semper incipiat, et per te coepta finiatur. Per	<i>Másik könyörgés:</i> Cselekedeteinket, kérünk Urunk, sugallatoddal előzd meg, és segítségeddel kísérd, hogy minden munkánk és minden imádságunk tőled vegye kezdetét, és amit elkezdtünk, általad véződjék.

15–18. megkenés helyszín: Szent Móric-mellékoltár	
15. <i>Post haec procedant ad altare sancti Mauricii, ubi Ostiensis episcopus inungat ei in modum crucis de oleo exorcizato brachium dextrum et inter scapulas, hanc orationem dicendo.</i> Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.	<i>Ezek után menjenek előre Szent Móric oltárához, ahol az ostiai püspök kenje meg őt kereszt alakban az exorcizált olajjal jobb karján és lapockái között, és mondja el ezt a könyörgést:</i> Az Úr legyen veletek. És a te lelkeddel.
16. <i>Or. Domine, Deus omnipotens, cuius est omnis potestas et dignitas: te supplici devotione atque humillima prece deposcimus, ut huic famulo tuo N. prosperum imperatoriae dignitatis concedas effectum, ut in tua dispositione constituto, ad regendam ecclesiam tuam sanctam, nihil ei praesentia officiant, futura nihil obsistant, sed, inspirante Sancti Spiritus dono, populum sibi subditum aquae iustitiae libramine et regere valeat, et in omnibus operibus suis te semper timeat, tibi que iugiter placere contendat.</i>	Mindenható Urunk, Istenünk, kié minden hatalom és méltóság: esdeklő odaadással és a legalázatosabb könyörgéssel kérünk téged, engedd ennek a te szolgádnak, N-nek, hogy jó végre viselje a császári méltóságot, hogy őt, akit rangjára a te döntésed rendelt, a szent egyház kormányzásában se jelen körülmény ne akadályozza, se jövőendő ne hátráltassa, hanem, a Szentlélek ajándékának ösztönzésére a neki alávetett nép fölött képes legyen az igaz méltányossággal mérlegelve uralkodni, és minden munkálkodásában örökké téged féljen, és állandóan neked tetszeni törekedjék.

17. <i>Or.</i> Deus, Dei Filius, Iesu Christe, Dominus noster, qui a Patre oleo exultationis unctus est prae participibus suis: ipse per praesentem sacri unguinis infusione Spiritus Paracliti super caput tuum infundat benedictionem, eandemque usque ad interiora cordis tui penetrare faciat, quatenus hoc visibili et tractabili dono invisibilia percipere et, temporali regno iustis miserationibus exsecuto, aeternaliter conregnare ei merearis, qui solus sine peccato rex regum vivit et gloriatur cum Deo Patre in unitate eiusdem Spiritus Sancti per omnia saecula saeculorum. Amen.	Isten, Istennek fia, Jézus Krisztus, a mi Urunk, akit az Atya az öröm olajával kent föl az ő társai fölött (<i>Zsolt 44,8</i>): ő árássza a vigasztaló Szentlélek áldását a te fejedre azáltal, hogy e szent kenetet reád önti, és adja, hogy a te szíved belsejéig hatoljon, hogy e látható és megérinhető adomány által méltó légy megkapni a láthatatlanokat, és miután a földi uralkodást igazságos könyörületességgel elvégezted, örökre méltó légy azzal együtt uralkodni, aki egyedül bűn nélkül való, s mint a királyok királya él és dicsőítetik az Atyaistennel és ugyanazon Szentlélekkel egységben mindörökkön örökké. Amen.
18. <i>His ita peractis, ascendat rex ad altare beati Petri, ubi summus pontifex recipiat eum ad osculum pacis, sicut unum ex diaconibus. Et mox inde procedit ad pulpitem, videlicet ambonem, ubi thalamus constructus de lignis et ornatus palliis debet esse paratus ei, et ibi cum suis archiepiscopis et episcopis, principibus et magnatibus secundum capacitatem loci consistat.</i>	<i>Miután mindez megtörtént, vonuljon a király Szent Péter oltárához, ahol a pápa fogadja őt békecsókra, mintha egy volna a diakonusok közül. Majd innen menjen a pulpitushoz, tudniillik az ambóhoz, ahol fából épített és szőttesekkel ékesített emelvény kell, hogy legyen neki elkészítve, és itt saját érsekeivel, püspökeivel, hercegeivel és előkelőivel helyezkedjék el a hely befogadóképességéhez mérten.</i>

19–31. MISE, tárgyak átadása helyszínek: <i>thalamus</i>, Szent Péter-főoltár	
<i>Primicerius autem et schola cantorum in choro ante altare decantet introitum et alia, et, post Kyrie eleison et hymnum angelicum decantatum, summus pontifex dicit orationem, quae competit illi diei, et secundo hanc orationem pro ipso imperatore.</i>	A főénekes pedig és a szkóla a kórusban az oltár előtt énekeljék az introitust és verseit, és a Kyrie után, ha a Gloriát elénekeltek, a pápa mondja a nap könyörgését, majd másodszor ezt a könyörgést kifejezetten a császáráért:
<i>MISSA PRO IMPERATORE.</i>	<i>MISE A CSÁSZÁRÉRT.</i>
19. <i>Coll.</i> Deus regnorum omnium et Christiani maxime protector imperii: da servo tuo, N., regi nostro triumphum virtutis tuae scienter excolere, ut, qui tua constitutione est princeps, tuo semper munere sit potens.	Isten, minden királyságnak, de leginkább a keresztény császárságnak védelmezője: add meg a te szolgádnak, a mi királyunknak, N-nek, hogy bölcsen juttassa diadalra a te erődöt, hogy ezáltal ő, aki a te rendelésedből lett fejedelem, a te jóvoltodból mindig sikerrel is járjon.
20. <i>Secr.</i> Suscipe, Domine, preces et hostias ecclesiae tuae pro salute famuli tui, N., supplicantis, et in protectione fidelium populorum antiqua brachii tui operare miracula, ut, superatis pacis inimicis, securi tibi serviat Christiana libertas.	Fogadd el, Urunk, e könyörgéseket és áldozati adományokat egyházadtól, mely a te szolgád, N. üdvéért esdekel, és a hívő népek védelmében cselekedd a te karodnak ősi csodáit, hogy miután a béke ellenségei legyőzettek, a keresztény szabadság biztonságban szolgáljon néked.
21. <i>Postcomm.</i> Deus, qui ad praedicandum aeterni regni evangelium Romanum imperium praeparasti, praetende famulo tuo, imperatori nostro, N., arma caelestia, ut pax ecclesiarum nulla turbetur tempestate bellorum.	Isten, aki az örökkévaló ország evangéliumának hirdetésére készítetted elő a római birodalmat, ruházd föl a te szolgádat, a mi császáruk, N-t mennyei fegyverzettel, hogy az egyházak békéjét semmi háború vihara ne háborgassa.

22. <i>Cumque lecta fuerit epistola, et graduale et Alleluia cantatum, interpolata cantilena,</i>¹²⁵ <i>imperator processionaliter procedat ad altare, et ibi summus pontifex gladium evaginatum de altari sumit, eique tradit, curam intelligens imperii totius in gladio, sic dicendo.</i>	És miután fölolvasták a szentleckét és elénekelték a graduálét és az Alleluját, beiktatva egy éneket, a császár ünnepélyesen vonuljon az oltárhoz. És itt a pápa fölemeli az oltárról a hüvelyéből kihúzott kardot, és átadja neki — tudva, hogy az egész birodalom gondját is rá bízza a karddal együtt — így szólva:
23. Accipe gladium desuper beati Petri corpore sumptum per nostras manus, licet indignas, vice tamen et auctoritate sanctorum apostolorum consecratas, imperialiter tibi concessum, nostraeque benedictionis officio in defensione sanctae Dei ecclesiae divinitus ordinatum, ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum, et memento, de quo psalmista prophetavit dicens: Accingere gladio tuo circa femur tuum, potentissime, ut in hoc per eandem vim aequitatis exerceas, molem iniquitatis potenter destruas, et sanctam Dei ecclesiam eiusque fideles propugnes ac protegas, nec minus sub fide falsos, quam Christiani nominis hostes exsecres et disperdas, viduas ac pupillos clementer adiuves ac defendas, desolata restaures, restaurata	Fogadd kezünkől — mely, jöllehet méltatlan, mégis a szent apostolok szentségét és tekintélyét képviseli — e kardot, mely Szent Péter testéről vétetett föl, neked császári módon jutott osztályrészül, és a mi áldásunk hivatala által az Isten szent egyházának védelmére rendeltetett az Úrtól a gonosztevők megbüntetésére és a jók megjutalmazására; és emlékezzél arra, akiről a zsoltáros jövendölt, így szólván: „Kösd fel oldaladra kardodat, te, mindeneknél hatalmasabb!” (<i>Zsolt 44,4</i>), hogy vele az igazságosság erejével cselekedjél, az igazságtalanság terhét hathatósan lerombold, és Isten szent egyházát és annak híveit megoltalmazd s küzdj az ő élükön, és ítélj el és törd meg a hitszegőket éppúgy, mint a keresztény név ellenségeit; az özvegyeket és árvákat kegyesen segítsd és védelmezd, az elhanyagolt dolgokat állítsd helyre, a helyreállítottakat őrizd

125 A források egyike sem ad pontos információt arról, mi is ez a cantilena. A liturgiában e helyen, az Alleluja utánra beékelve ('interpolo') szekvencia szerepelhet, így föltehetően itt is erről van szó. Ha ugyanis nem liturgikus, hanem kifejezetten a koronázás sajátos éneke volna e cantilena, a források bizonyára több támpontot adnának, mit kell ilyenkor pontosan énekelni.

conserves, ulciscaris iniusta, confirmes bene disposita, quatenus haec agendo, virtutum triumpho gloriosus iustitiaeque cultor egregius cum mundi Salvatore, cuius typum geris in nomine, sine fine regnare merearis.	meg, büntesd a jogtalanságot, erősítsd meg, ami helyesen rendeztetett el, hogy mindezeknek elvégzése által az erények diadala révén dicsőségesen, az igazság művelésében kiválóan légy méltó a világ Üdvözítőjével, akinek nevedben képmása vagy, vég nélkül uralkodni.
24. <i>His praedictis expletis, accingit illiensem in vaginam repositum, ita dicens.</i>	<i>Miután a fentieket elvégezték, a pápa kösse föl a király oldalára a hüvelyébe visszatett kardot, így szólván:</i>
25. Accingere gladio tuo super femur tuum, potentissime, et attende, quia sancti non in gladio, sed per fidem vicerunt regna.	Kösd fel oldaladra kardodat, te, mindeneknél hatalmasabb (Zsolt 44,4), és ügyelj arra, hogy a szentek nem karddal, hanem a hit által győznek le királyságokat (Zsid 11,33).
26. <i>Mox autem accinctus ipse imperator eximit gladium de vagina, viriliterque ter illum vibrat, et vaginae continuo recommendat. Eo igitur sic accincto, et beati Petri milite mirabiliter facto, subsequenter apostolicus imponit ei mitram clericalem in capite, ac super mitram imperatorium diadema de altari sumptum, dicens.</i>	<i>Majd pedig az immár felövezett császár kirántja a kardot a hüvelyből, és erőteljesen hármat suhint vele, és ismét visszahelyezi a hüvelybe. Miután tehát őt így felövezték, és csodálatos módon Szent Péter katonájává vált, az apostoli úr fejére helyezi a papi mitrát, és a mitra fölé a császárok diadémját az oltárról fölvéve, mondván:</i>
27. Accipe signum gloriae, diadema regni, coronam imperii in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, ut, spreto antiquo hoste spretisque contagiis vitiorum omnium, sic iustitiam, misericordiam et iudicium diligas, et ita iuste et misericorditer et pie vivas, ut ab ipso Domino nostro, Iesu Christo, in consortio aeterni regni sanctorum coronam accipias.	Fogadd a dicsőség jelképét, a királyság diadémját, a császárság koronáját az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében, hogy az ősi ellenséget és minden bűn szennyét megvetve, úgy szeresd az igazságosságot, a könyörületeséget és az igaz ítéletet, és oly igazságosan és könyörületesen és kegyesen élj, hogy maga a mi Urunk, Jézus Krisztus által az örök ország közösségében megkaphasd a szentek koronáját.

28. <i>Deinde tradit ei sceptrum in manu dextera, et pomum aureum in sinistra, eo imperatore genu flectente. Quo facto, dicit super eum orationes.</i>	<i>Azután átadja a jogart jobb kezébe és az arany országmát a baljába úgy, hogy közben maga a császár térdel. Miután ez megtörtént, könyörgéseket mond fölötte.</i>
29. <i>Or. Respice, quaesumus, omnipotens Deus, serenis obtutibus hunc gloriosum famulum tuum, N., ut, sicut benedixisti Abraham, Isaac et Iacob, sic illi largiaris benedictiones spiritualis gratiae, eumque plenitudine tuae potentiae irrigare atque perfundere dignaris, ut tribuas ei de rore caeli et de pinguedine terrae abundantiam frumenti, vini et olei et omnium frugum opulentiam ex largitate divini muneris longaeva tempora, ut, illo regnante, sit sanitas corporis in patria, pax inviolata in regno, et dignitas gloriosa regalis palatii. Maximo splendore regiae potestatis oculis hominum fulgeat, luce clarissima coruscare atque clarescere, quasi splendidissimi fulgoris maximo profusa lumine, videatur. Tribue ei, omnipotens Deus, ut sit fortissimus protector patriae, et consolator ecclesiarum atque coenobiorum sanctorum maxima pietate regalis munificentiae, atque ut sit fortissimus regum triumphator hostium, ad opprimendas rebelles et paganas nationes. Sitque suis inimicis satis terribilis maxima fortitudine regalis potentiae, optimatibus quoque atque praecelsis, proceribusque atque fidelibus sui regni sit munificus et amabilis et pius, et ab omnibus timeatur atque diligatur, et</i>	Tekints le, mindenható Isten, derűs ábrázattal e dicső szolgádra, N-re, és amint megáldottad Ábrahámot, Izsákot és Jákobot, úgy adományozd neki is a lelki kegyelem áldásait, és méltóztasd őt a te hatalmad teljével öntözni és elárasz-tani: add neki, hogy az ég harmatjából és a föld zsírból bővelkedjék a gabo-nában, a borban és az olajban (1Móz 27,28), és adj neki isteni adományod gazdagsága által minden gyümölcsből bőségesen hosszú időközön át, hogy amíg ő uralkodik, legyen testi egészség a ha-zában és sértetlen béke az országban, és maradjon fönn a királyi palotának dicső méltósága. Csillogjon ő az emberek szemében a királyi hatalom legnagyobb tündöklésétől, szikrázó világossággal tűnjék ragyogni és tündökölni, elárasz-tva mintegy a legvakítóbb villám hatal-mas fényétől. Add meg neki, mindenha-tó Isten, hogy legyen a haza legbátrabb védelmezője, az egyházaknak és a szent kolostoroknak vigasztalója a királyi jótékonyság bőkezűségével, és hogy bátran győzze le az ellenséges királyo-kat, s így elnyomhassa úgy a lázadókat, mint a pogány népeket. Illőn rettegjék őt ellenségei királyi hatalmának ereje miatt, ám saját országának előkelőivel és nemeseivel, főembereivel és híveivel szemben legyen adakozó és szeretettel-jes és kegyes, és mindenki félje és sze-resse őt, és dicsőséges idők és a jelen

post gloriosa tempora atque felicia vitae praesentis gaudia in perpetua beatitudine habitare mereatur.	élet boldog örömei után méltó legyen az örök boldogságban lakozni.
30. <i>Ben.</i> Benedic Domine, quaesumus, hunc principem nostrum, N., quem ad salutem populi nobis a te credimus esse concessum. Fac annis esse multiplicem, salubri corporis robore vigentem ad senectutem optatam, atque demum ad finem pervenire felicem. Sit nobis fiducia obtinere gratiam populo, quam Aaron in tabernaculo, Elisaeus in fluvio, Ezechias in lecto, Zacharias vetulus impetravit in templo. Sit illi regendi virtus atque auctoritas, qualem Iosue suscepit in castris, Gedeon sumpsit in proeliis, Petrus accepit in clave, Paulus est usus in dogmate. Et ita pastorum cura tuum proficiat in ovile, sicut Isaac profecit in fruge, et Iacob est dilatatus in grege.	Áldd meg Urunk, kérünk, ezt a mi fejedelmünket, N-t, akiről hisszük, hogy te rendelted nekünk a nép üdvére. Add, hogy években bővelkedjék, a test egészséges erejével viruljon a kívánt öregségig, s végül eljusson a boldog végre. Legyen nekünk ő a zálog arra, hogy kieszközli a népnek azt a kegyelmet, amelyet Áron a szent sátorban (3Móz 3,8), Elizeus a folyóban (2Kir 2,19), Ezekiás az ágyban (2Krón 20,1), az idős Zakariás a templomban nyert el (2Krón 24,20 / Mt 23,35). Legyen az ő uralmában erény és olyan tekintély, amelyet József a táborban (Józs 5,13), Gedeon a csatákban (Bír 6–7) ért el, Péter a kulcsok által kapott (Mt 16,19), Pál a tanításban használt. És úgy járjon sikerrel a pásztorok gondoskodásával a te aklod körül, amint Izsák sikerrel járt az aratásban (1Móz 26,12), és Jákob meggyarapított a nyájban (1Móz 31,7).
31. Alia benedictio. <i>Ben.</i> Deus Pater omnipotens aeternae gloriae sit adiutor tuus et protector, et benedicat tibi, preces tuas in cunctis exaudiat, vitam tuam longitudine dierum adimpleat, thronum regni tui iugiter firmet, et gentem populumque tuum in aeternum conservet, et inimicos tuos confusione induat, et super te sanctificatio Christi floreat, ut, qui tribuit in terris imperium, ipse in caelis conferat praemium.	<i>Másik áldás:</i> Az Atya, az örök dicsőség mindenható Istene legyen segítő és védelmeződ, és áldjon meg téged, kéréseidet mindenben hallja meg, életedet napok sokaságával töltsse be, a te királyságod trónját állandóan erősítse, és nemzetedet és népedet örökre őrizze, és ellenségeidet öltöztesse szegénybe (Zsolt 34,26), és Krisztustól megszentelten virágozzál, hogy ő, aki a hatalmat osztja a földön, megjutalmazzon téged a mennyben is.

32–39. laudes regiae, MISE befejezése helyszínek: jobb oldali mellékhajó ezüstfeszülete, thalamus	
32. <i>His orationibus expletis, ilico procedens flexis genibus imperator, osculetur apostolico pedes. Quibus gloriosissime gestis, apostolicus ad eminentiam redeat speculae tribunalis, et imperator ad faldistorium scandit, ei in amplo gradu sub apostolici dextera preparatum. Deinde, coronatus incedens, sceptrum in dextera manu portat, in sinistra pomum, et sic ad thalamum redeat, ipsoque cum suis principibus consistente. Prior subdiaconorum cum subdiaconis Romanae curiae et cappellanis aulae imperialis ad pectorale dextrum ante crucifixum argenteum laudem imperatori alta voce decantet: Exaudi Christe.</i>	Miután ezeket a könyörgéseket elvégezték, a császár mindjárt lépjen elő, és térdet hajtva csókolja meg az apostoli úr lábát. Miután ezek dicsőségesen megtörténtek, az apostoli úr térjen vissza a bírói emelvény magaslatára, és a császár lépjen föl a faldistoriumhoz, melyet neki a tágas lépcsőn az apostoli úr jobbjára alatt előkészítettek. Azután koronával a fején vonulva jobb kezében vigye a jogart, a balban az almát, és így térjen vissza az emelvényhez, és hercegeinek társaságában álljon meg ott. A szubdiákonusok közt az első a római kúria szubdiákonusaival és a császári udvar káplánjaival a jobb oldalon lévő ezüst feszület előtt fennhangon énekelje a császárnak a dicsőítést: Krisztus, hallgass minket.
33. <i>Scriniarii vero urbis sericis cappis induti ante pectorale consistentes in choro respondeant.</i>	A selyem palástba öltözött városi hivatalnokok a kereszt előtt megállva kórusban válaszolják:
34. Domino N. invictissimo Romanorum imperatori et semper augusto salus et victoria.	Üdv és győzelem N-nek, urunknak, a rómaiak legyőzhetetlen uralkodójának és örök császárának!
35. <i>Qua laude tertio repetita, prior diaconorum cum suis tribus vicibus dicat:</i> Sancta Maria, tu illum adiuva.	Miután a dicsőítést háromszor elismételték, a diákonusok közt az első az övével együtt háromszor mondja: Szűz Mária, te segítsd meg őt.
36. <i>Et illi vicissim respondeant:</i> Tu illum adiuva.	És ők viszont válaszolják: Te segítsd meg őt.

37. <i>Et sic deinceps: Sancte Michael. Sancte Gabriel. Sancte Raphael. Sancte Iohannes Baptista. Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Andrea. Sancte Stephane. Sancte Laurenti. Sancte Vincenti. Sancte Silvester. Sancte Leo. Sancte Gregori. Sancte Benedicte. Sancte Blasi. Sancte Sabba. Sancta Agnes. Sancta Caecilia. Sancta Lucia.</i>	<i>És így tovább: Szent Mihály. Szent Gábiel. Szent Ráfáel. Keresztelő Szent János. Szent Péter. Szent Pál. Szent András. Szent István. Szent Lőrinc. Szent Vince. Szent Szilveszter. Szent Leó. Szent Gergely. Szent Benedek. Szent Balázs. Szent Száva. Szent Ágnes. Szent Cecília. Szent Luca.</i>
38. <i>Quibus finitis, istis verbis dicantur: Kyrie eleison. A priore diaconorum cum suis, ac deinde simul omnes dicant: Kyrie eleison.</i>	<i>Miután ennek vége, mondják ezt: Uram, irgalmazz. Előbb a diakonusok közül az első az övéivel, majd pedig mindenki mondja: Uram, irgalmazz.</i>
39. <i>Post haec, evangelio recitato vel decantato, imperatore corona et manto depositis, accedit ad summum pontificem, et offerat ad pedes eius aurum, quantum sibi placuerit, ipsoque pontifice descendente pro perficiendis missarum mysteriis ad altare, imperator more subdiaconi offerat calicem et ampullam, et stet ibi, donec ad sedem pontifex reversus communicet, ubi ipse, depositis imperialibus, sacramque communionem de manu eius suscipiat cum osculo pacis, et, sic ad thalamum rediens, in ambonem resumat mantum pariter et coronam.</i>	<i>Ezek után — miután felolvasták vagy elénekelték az evangéliumot, a császár letette a koronát és a palástot — a pápához lép, és fölajánl az ő lábainál annyi aranyat, amennyi neki jónak látszik; és miközben maga a pápa lejön a mise misztériumainak befejezésére az oltárhoz, a császár a szubdiakonusok szokása szerint nyújtja neki a kelyhet és a kancsót, és ott áll, míg a püspök az ülőhelyéhez visszatérve meg nem áldozik, ahol a császár, a császári jelvényeket letéve, az ő kezéből veszi magához a szentostyát békecsókkal, és így, az emelvényhez visszatérve az ambónál újra fölveszi a palástot és ugyanúgy a koronát.</i>

40. a pápa lovának vezetése helyszín: Cortina	
40. <i>Missa finita, pontificalem benedictionem reverenter accipiat, et statim praecedat ad locum, ubi summus pontifex debet equitare, ut, cum summus pontifex equum ascenderit, teneat stapedium sellae eius, et, arrepto freno, aliquantulum ipsum adextret. Moxque equum suum ascendat, procedat iuxta summum pontificem, equitans ad sinistram eius usque ad ecclesiam sanctae Mariae in Transpadina, ubi, dato sibi osculo, non corde, sed corpore separentur.</i> <i>Consuevit autem imperator larga praesentaria omnibus ordinibus exhibere, quibus ea, cum coronatur, summus pontifex elargitur, videlicet episcopis, presbyteris et diaconibus cardinalibus et omnibus praelatis, primicerio et diaconibus, subdiaconibus basilicariis et regionariis et universis cleri Romani, cappellanis et ceteris omnibus ministerialibus, curiae praefecto, urbis senatoribus, iudicibus et advocatis et scriniariis ac praefectis novalium. Et post imperator ad castra revertitur coronatus.</i>	<i>Miután vége a misének, tiszteletteljesen fogadja a főpapi áldást, és rögvest menjen előre a helyhez, ahol a pápának kell lovagolnia, hogy amikor a pápa lóra szállt, tarthassa az ő nyergének kengyelét, és megfogva a kantárt, egy darabon vezesse őt. Ezután szálljon saját lovára, haladjon a pápa mellett lovagolva annak balján egész a Tiberisen túli Szűz Mária-templomig, ahol miután csókot váltottak, lélekben nem, csak testben váljanak el egymástól.</i> <i>A császár pedig nagy adományt szokott ilyenkor juttatni minden rendnek, tudniillik a püspököknek, bíboros diakonusoknak és papoknak és minden egyházi előljárónak, a főénekesnek és a diakonusoknak, a bazilika és a régiók szubdiakonusainak és valamennyi római klerikusnak, a káplánoknak és minden további tisztviselőnek, a kúria prefektusának, a város szenátorainak, bírának és ügyvédeknek és a hivatalnokoknak és a földek előljáróinak, akiknek azt a pápa osztja ki a koronázás alkalmával. És ezután a császár visszatér a táborba megkoronáztatván.</i>

Rövidítésjegyzék (liturgikus műfajok)

<i>Resp.</i>	responzórium (Responsorium)
<i>Or.</i>	könyörgés (Oratio)
<i>Ben.</i>	áldás (Benedictio)
<i>Coll.</i>	kollekta (Collecta)
<i>Secr.</i>	szekréta (Secreta)
<i>Postcomm.</i>	posztkommunió (Postcommunio)
<i>V.</i>	verzikulus
<i>R.</i>	válasz

KIS IVÁN

A CILLEI-GYILKOSSÁG KAPRINAI ISTVÁN *HUNGARIA DIPLOMATICA* CÍMŰ MUNKÁJÁBAN *Források, munkamódszer, kortársak*

Dolgozatomban Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* címen ismert művének egy részletével, mégpedig a Cillei Ulrik meggyilkolásáról szóló szakasszal foglalkozom.¹ Írásomban elsőként felvázolom Kaprinai művének és történetírásának tágabb kontextusát. Ezt követően — az említett részleten alapuló esettanulmányként — Kaprinai történetírói módszereit, forráskezelését, forráskritikáját, valamint érveléstechnikáját mutatom be. Mindennek során reményeim szerint bepillantást nyerhetünk abba, miként illeszkedik Kaprinai nagy volumenű vállalkozása a XVIII. századra megszülető kritikai történetírás folyamába.

A jezsuita tanár és történész 1714-ben született Érsekújváron és 1785-ban hunyt el Nagyszombatban. 1729-ben lett Jézus Társaságának tagja és 1743-ban szentelték pappá. Tanulmányait Nagyszombatban és Kassán végezte, tanárként pedig Sárospatakon, Egerben, Kolozsváron és Kassán tevékenykedett. Hitszónokként is kitűnt: ez irányú működését Nagybányán, Nagyváradon, valamint Győrben folytatta. 1766-ban a nagyszombati egyetemen engedélyt kapott, hogy kizárólag történelmi kutatásaival foglalkozzon. Munkája során rendezte, valamint kiegészítette a Hevenesi Gábor által elkezdett, alább bővebben is tárgyalandó történelmi forrásgyűjteményt: átnézte és lemásolta az állami levéltárak anyagát Pozsonyban, Kassán, Szokolcán, Bártfán, Eperjesen, Nagybányán és Nagyszébenben, kutatta továbbá a leleszi konvent igen jelentős levéltárát, a volt jezsuita levéltárakat és főúri családok — Csákyak, Nyékiek, Perényiek, Sztárayak és Vécseyek — archívumait. Kézírtas gyűjteménye összesen 102 kötetből áll, kiegészítve 17 kötetnyi jegyzettel, és 10 kötet vegyes anyaggal.²

1 *Stephanus Kaprinai: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. Pars I–II. Vindobonae, 1767–1771.* Ezúton is köszönöm Tóth Gergely, valamint Pálosfalvi Tamás megjegyzéseit, melyek nagy segítséget jelentettek dolgozatom elkészüléséhez.

2 Kaprinai István életrajzára legújabbán, további irodalommal ld. *Szilas László: Kaprinai István.* In: Magyar művelődéstörténeti Lexikon (MAMÜL). Középkor és kora újkor. V. Bp., 2006. 91–92. p.

Kitartó munkájának eredménye többek között írásom témája, a *Hungaria diplomatica* is. A kétkötetes, befejezetlen mű a Magyar Királyság XV. századi történetét, azon belül is Hunyadi Mátyás uralkodásának (1458–1490) előzményeit, és annak első négy évét tárgyalja. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem klasszika-filológia szakán készülő szakdolgozatomban a teljes mű feldolgozására vállalkozom, jelen írásomban azonban csak egy epizódjával foglalkozom: ez nem más, mint a *Hungaria diplomatica* Cillei Ulrik 1456. november 9-én történt meggyilkolásáról szóló szakasza.³ A gyilkosság a középkori magyar történelem egyik legismertebb, legnagyobb port kavarázó epizódja volt, amely a kortárs szerzők érdeklődését is felkeltette, és a későbbi korok fantáziáját is megmozgatta. Ez utóbbiak sorába illeszkedik Kaprinai István, aki nagy teret szentelt az eseménysornak, továbbá, ahogy azt az alábbiakban bemutatom, értékes adalékokkal járult hozzá a Cillei-gyilkosság eseménytörténetének rekonstrukciójához.

Cillei Ulrik meggyilkolásának története a következőképpen foglalható össze.⁴ A Magyar Királyságban hivatalosan ekkor már évek óta V. László (1440–1457) uralkodott, aki azonban tényleges hatalomgyakorlását — pénzügyi források híján — nem tudta megkezdeni.⁵ A valódi uralom Hunyadi János kezében összpontosult, aki az ország legnagyobb földbirtokosának számított, és 1452-ben csak névleg mondott le kormányzói hatalmáról.⁶ Mivel László nem tudott hatalmi bázist kiépíteni Magyarországon, Cillei Ulrik gróf védőszárnyai alá húzódott, aki azonban — komoly hatalmi ambícióiból fakadóan — kiváltotta Hunyadi és a többi magyar főúr ellenszenvét.⁷ Nándorfehérvárnál az oszmánok felett aratott győzelem után Hunyadi áldozatul esett a táborban kitörő pestisnek, V. László király pedig a hír hallatán a Magyar Királyságba utazott, névleg a törökök elleni

3 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 94–134. p.

4 *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. II. Pest, 1852. 452–487. p.; *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 4. köt. Bp., 1896. 159–162. p.; *Johannes Grabmayer*: Das Opfer war der Täter. Das Attentat von Belgrad 1456 – über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 111. (2003) 3–4. füzet, 286–316. p.; *Kubinyi András*: A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következmények. In: Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp., 2007. 11–29. p.; *Pálosfalvi Tamás*: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. In: Századok, 149. (2015) 383–441. p.

5 *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 387–389. p.

6 *Fraknói*: A Hunyadiak i. m. 118. p.

7 *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 389. p.

küzdelem folytatása, valójában inkább a hatalom átvétele céljából.⁸ A király kíséretében tartózkodott Cillei Ulrik is.⁹ Hunyadi politikai hatalmát fia, Hunyadi László vette át, aki először 1456 októberében, Futakon tárgyalt a királlyal és Cilleivel, majd Nándorfehérvárra invitálta Cilleit, ahol egy vitát követően familiárisaival lekasabolta a László király társaságában érkező gróft.¹⁰ A gyilkosság után V. László Hunyadi László és más magyar főurak kíséretében Buda felé vette az útját, ám Temesvárt is útba ejtette, ahol Hunyadi János özvegye, Szilágyi Erzsébet könyörgésének is köszönhetően nyilvánosan megbocsátott a Cillei Ulrikot meggyilkolóknak.¹¹

Kaprinai István az említett munkájában egy egész fejezetet szentelt az eseményeknek. Témaválasztása okát maga mondta el a *Liber I.*, azon belül pedig a *Dissertatio II.* első soraiban: a mű fő témájának, Mátyás király csodás hatalomra jutásának megértéséhez hozzátartozik a Cillei-gyilkosság történetének megismerése is.¹² Kaprinai két szakaszra (*caput*) osztotta a szóban forgó fejezetet: az elsőben a Cillei-gyilkosság elbeszélését (*narratio*) adta,¹³ a másodikban pedig az eseménysorhoz fűzött kritikai észrevételeit (*animadversiones criticae*) olvashatjuk.¹⁴ Az alábbiakban a *Hungaria diplomatica* által adott keretet követve mutatom be Kaprinai történetírásának módszereit. Elsőként a szerző munkásságának előzményeire, illetve kapcsolódási pontjaira térek ki, majd foglalkozom a mű tartalmával, szerkezetével, a szerző narratíváival, forráshasználatával, érveléstechnikájával, és legfőképpen: azokkal a szöveghelyekkel, ahol Kaprinai az addigiakhoz képest egyértelmű újdonságot — akár forrást, akár saját logikai érvet — hozott a gyilkosság rekonstrukciójával kapcsolatban.

8 *Kubinyi*: A nándorfehérvári diadal i. m. 27. p.; Lehetséges, hogy László érkezésének célja valóban a törökök elleni küzdelem volt, lásd erről *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat 396–397. p.

9 *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 396–397. p.

10 *Teleki*: A Hunyadiak kora i. m. 452–487. p.

11 *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 400–402. p.

12 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 93–94. p.

13 Uo. 94–121. p.

14 Uo. 121–134. p.

A Hungaria diplomatica tágabb környezete
A 18. századi történetírás irányzatai, témái és módszerei

Amint az ismert, a 18. századi Magyarország történetírásának irányát alapvetően a jezsuita adatgyűjtő iskola tagjai jelölték ki.¹⁵ A jezsuiták célul tűzték ki a magyar történelem forrásainak összegyűjtését, rendszerezését és feldolgozását,¹⁶ tevékenységük pedig a század második felére kritikai történetírásunk megszületéséhez vezetett.¹⁷ Mivel Kaprinai István történetírásának minden vonása ennek a szerves magyarországi fejlődésnek az eredménye, az alábbiakban a Kaprinaira jellemző történetírói sajátosságok előzményeit, illetve kontextusát vázolom fel.

Kaprinai művének talán legfontosabb jellemzője, hogy a szerző törekedett korábban ismeretlen, vagy éppen fel nem használt — kéziratok, illetve elsősorban nem narratív — források bevonására, ezáltal új történeti adatok összegyűjtésére. Ez a célkitűzés a 18. század egészének tudományos tevékenységét meghatározta. A folyamat elindítóinak a jezsuita tudósokat tekintjük. Elsőként Kisheveseni Hevenesi Gábort kell említeni, aki 1695-ben tette közzé felhívását a magyar egyháztörténet kútfojének szervezett felkutatására, az adatok összehangolt gyűjtésére.¹⁸ A felhívást követő forrásgyűjtést elvégző, illetve erre

15 *Hóman Bálint*: Kisheveseni Hevenesi Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője. In: Emlékkönyv Dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp., 1925. 453–462. p. Reprintje In: *Uő*: Történetírás és forráskritika I. Szerk. Bárány Attila. I–II. Máriabesnyő — Gödöllő, 2003. (Historia incognita) 319–332. p.; *Uő*: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: A Szent István Akadémia Felolvasásai. I. köt. 5. sz. h. n., 1920. Reprintje In: Történetírás és forráskritika 333–357. p.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 571–584. p.; *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Bp., 2006. 153–221. p.; *Uő*: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. 203–226. p.; *Soós István*: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: uo. 227–252. p. A magyarországi jezsuita történetírói irányzat mintájául szolgált a Jean Bolland (1596–1665) vezette antwerpeni jezsuita iskola (bollandisták). Ehhez lásd: *Hippolyte Delehaye*: L’œuvre des Bollandistes à travers trois siècles (1615–1915). Bruxelles, 1959.; *Robert Godding*: Bollandistes, saints et légendes. Quatre siècles de recherche hagiographique. Bruxelles, Société des Bollandistes, 2007.; *Uő*: De Rosweyde aux Acta Sanctorum. La recherche hagiographique des Bollandistes à travers quatre siècles. Bruxelles, 2009.; *Uő*: Les Jésuites, Histoire et Dictionnaire. Paris, 2022. 507–508. p.

16 *Kosáry*: Művelődés i. m. 574. p.

17 *Hóman*: Tudományos történetírásunk i. m. 356. p.

18 *Szabados*: A magyar történelem i. m. 155. p.

alapozó történészekből számos akadt a 18. században: közülük ki kell emelni Timon Sámuel¹⁹ a kritikai történetíráshoz vezető út legfontosabb képviselőjének tekintett Pray Györgyöt,²⁰ valamint Katona Istvánt;²¹ időben utóbbi kettő közé esik Kaprinai István *Hungaria diplomatica*-ja is.²² A jezsuiták munkájával párhuzamosan folytak a főként Bél Mátyás vezette protestáns szakmai kör kutatásai, amelyet már csak azért is meg kell itt említenünk, mert Bél történetírására nagymértékben hatottak a jezsuita történetírás elképzelései.²³ Ennél is fontosabb, hogy Bél a *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* három kötetéhez írt előszavában — mintegy programadásként — elsőként összegezte a honi történettudomány előtt álló feladatokat.²⁴ Bél célja a jezsuitákéhoz hasonlóan a magyar történelem „roncsdarabjainak”, azaz töredékesen megmaradt forrásainak a minél teljesebb összegyűjtése volt.²⁵

A *Hungaria diplomatica* következő kiemelendő sajátossága, hogy a műben Kaprinai a Hunyadi-korral, azaz, egy világi témával foglalkozott. Ezt azért érdemes külön hangsúlyozni, mivel a világi témák iránti fogékonyság a 18. század elején még korántsem számított elterjedtnek a jézustársasági szerzők

19 Személyére és munkásságára legújabbán ld. *Benei Bernadett*: Non tam stylo, quam veritati studuit: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In: *Scientiarum miscellanea* Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században. Szerk. Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid. Bp., 2017. (Convivia Neolatina Hungarica 2.) 53–59. p.

20 *Szabados*: A magyar történelem i. m. 184–201. p.

21 *Uő*: Jezsuita „sikertörténet” i. m. 214–225. p.

22 A jezsuita iskola nevelte ki azt a Kollár Ádám Ferencet is, aki 1748-ban elhagyta a rendet, és a bécsi udvari könyvtárba került. Ld. *Kosáry*: Művelődés i. m. 572–573. p.

23 *Tóth Gergely*: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évek-ből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 593–617. p.; *Tóth Gergely*: Bél Mátyás, a történész. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. (Convivia Neolatina Hungarica, 1.) 157–167. p. Korábban azt feltételezték, hogy Bél Mátyásra, illetve a hazai protestáns történetírásra a német államismereti iskola hatott. Újabb kutatások szerint azonban ezt a vélekedést árnyalni kell: a német államismereti iskola és Bél nagy országleírása közötti viszony ugyanis nem ennyire egyértelmű. Előbbihez ld. *Valera, Gabriella*: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Hans Erich Bödeker. Göttingen, 1986. 119–143. p. Bél Notitia-jának mintáihoz pedig ld. *Tóth G.*: *Bél Mátyás* 161. p.

24 *Uő*: *Bél Mátyás* i. m. 165–166. p.

25 *Uő*: A magyar történetírás i. m. 603. p.

körében. A 18. századi jezsuita magyarországi történetírás érdeklődése ugyan is kezdetben egyháztörténeti kutatásokra terjedt ki: a korszak egyik elindítójának tekintett Hevenesi Gábor is egyháztörténet megírását tervezte.²⁶ A hangsúly azonban egyre inkább világi témák felé tolódott: ezen belül pedig nagy hangsúlyt kapott a nemzeti történelem,²⁷ beleértve a magyar őstörténetet,²⁸ a magyar történelem első évszázadait,²⁹ és a dolgozatom témája szempontjából különösen fontos Hunyadi-kort.³⁰ A kritikai igényű, a krónikás és humanista műveket meghaladni kívánó új törekvések egyik úttörőjének számít Timon Sámuel, aki *Imago antiquae Hungariae*-jában a magyar, illetve Kárpát-medencei őstörténeten haladt végig, *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* című munkájában pedig magyar történeti kronológia készítésére vállalkozott (Szent István születésétől egészen 1576-ig jutott).³¹ Kazy Ferenc — Timon Sámuel kéziratait felhasználva — a 17. század történetét írta meg (*Historia Regni Hungariae* 1–3.), egyetem-történetében pedig a Rákóczi-szabadságharcra is kitért.³² Bél Mátyás, még ha a Magyar Királyság keresztény évszázadainak összefoglalására irányuló ígérletét nem is tudta beváltani,³³ *De vetere Litteratura Hunno-Scythica* című művében szintén a magyar őstörténettel foglalkozott.³⁴ Ki kell emelni Pray György *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, valamint *Annales regum Hungariae* című vállalkozásait: előbbi az államalapítás előtti történelmünket, utóbbi pedig a Szent Istvánnal kezdődő köztörténetet tárgyalta (1564-ig haladt).³⁵ A sort Katona Istvánnal zárom, aki *Historia critica regum Hungariae* című monumentális összefoglalójában 42 kötetben mutatta be Magyarország történelmét, a kezdetektől saját koráig.³⁶

26 Szabados: A magyar történelem i. m. 194. p.

27 Soós: Felzárkózás vagy lemaradás i. m. 234–235. p.

28 Szabados: A magyar történelem i. m. 225. p.

29 Hóman: Tudományos történetírásunk i. m. 346. p.

30 Ld. alább.

31 Szabados: A magyar történelem i. m. 158–162. p.

32 Borián Előd: A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. IX. 1999. Főszerk. Szögi László. Bp. 1999. 45–64. p., Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. In: Történelmi Szemle, 52. (2010) 13–36. p., 25. p.

33 Uo. 173. p.

34 Tóth: Bél Mátyás i. m. 158–160. p.

35 Szabados: A magyar történelem i. m. 184–201. p.

36 Uo. 201–221. p.

Az, hogy Kaprinai István monumentális vállalkozásának témájául a Hunyadi-kort választotta, szintén nem számít elszigetelt jelenségnek. A 18. századi jezsuita művelődés kifejezetten érdeklődött a Hunyadi-kor, illetve a Hunyadi-család iránt.³⁷ Ennek kézzelfogható jeleit tapasztalhatjuk egyrészt a történetíráshoz csak lazán kapcsolódó jezsuita iskoladrámák témaválasztásaiban: ezekben az egyik leggyakoribb hősnek Hunyadi Mátyás király számított.³⁸ Mátyás mellett bátyja, Hunyadi László is felbukkan egy ismeretlen szerző által írt, és 1747-ben, Kolozsváron bemutatott tragédia harmadik részében.³⁹ Ugyancsak érdekes az a leginkább királytükörnek (vagyis inkább: nemzettükörnek) tekinthető, röviden *A kereszténység védőbástyája* című mű, amely a jezsuita tanár, Mindszenti Antal tollából született, és 1724–1725-ben adták ki.⁴⁰ Ebben számos, Mátyásról szóló szöveghely található, amelyek a néhai uralkodót erényes hősként, a katolikus hit hősorkorszakának képviselőjeként mutatják be, azt is hangsúlyozva, hogy a Magyar Királyság mindenkor független volt más országoktól.⁴¹ A Hunyadi-kor a szűkebb értelemben vett történetírásban is kedvelt téma volt.⁴² Erről tanúskodik, hogy 1744-ben a jezsuita Kelcz Imre négy kötetben közzétette Mátyás király leveleit.⁴³

37 *Szőrényi László*: Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 93. (1989) 683–705. p.; *Kríza Ildikó*: A Mátyás-hagyomány évszázadai. Bp., 2007.; *Tringli István*: A Mátyás-kép a történetírásban. Történelemtanárok Egylete, Kossuth Klub, 2008. október 4–5. Az előadás rövidített, írott változatát ld. <https://docplayer.hu/24757089-Tringli-istvan-a-matyas-kep-a-tortenetirasban-eloadas-vazlat.html>.; *Szőrényi László*: A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe. In: Napút, 20. (2018) 4. sz. 84–92.; *Uő*: Meghalt Mátyás, oda az Isten kardja. In: *Uő*: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből. Bp., 2018. 184–195. p. A témához érintőlegesen (elsősorban a korábbi, 17. századi Mátyás-képet tárgyalja) ld. *Tóth Gergely*: „Matthias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben. In: A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid. (Convivia Neolatina Hungarica 3.) 45–56. p. A jezsuiták nemzeti történelem, illetve Hunyadi-kor iránti érdeklődése azzal is kapcsolatban lehetett, hogy a korszakban sok nemesivadék a jezsuita rendbe lépett be, nemesi neveltetésüket magukkal hozva. A nemesi jogok kérdésének a jezsuiták soraiban megfigyelhető fontosságára ld. *Tóth Gergely*: Az Aranybulla recepciója a 18. századi politikai irodalomban, történetírásban és jogtudományban. In: Századok, 156. (2022) 1087–1118. p., 1107–1110. p.

38 *Kríza*: A Mátyás-hagyomány i. m. 9. p.

39 *Szőrényi*: Ismeretlen jezsuita i. m. 683–684. p.

40 *Uő*: A 18. századi magyarországi jezsuiták i. m. 84–85. p.

41 Uo. 84–92. p.

42 *Tringli*: A Mátyás kép i. m.

43 Uo.

Az sem elhanyagolható szempont, hogy a században Bonfini művét négyszer adták ki, és Galeotto Marzio Mátyásról szóló anekdotagyűjteménye is újból megjelent 1746-ban.⁴⁴ Végezetül ebbe a sorba illeszkedik dolgozatom témája, Kaprinai István kétkötetes, a Hunyadi-korról szóló vállalkozása is.

A Kaprinai művére jellemző forrásgyűjtés, valamint a világi témák és különösen a Hunyadi-kor iránti megnövekedett érdeklődés után fontos körvonalazni Kaprinai azon történetírói módszereit, amelyek korábban legfeljebb csak csírájukban léteztek. Mivel a módszerek természetesen nem kizárólag Kaprinainál bukkantak fel, ki kell térni ezek kontextusára is. A korábban már taglalt, mind a jezsuita, mind a protestáns iskolát jellemző kiterjedt forrásgyűjtéssel összefüggésben elsőként megemlítendő, hogy a 18. század az okleveles és *missilis* források felértékelődésének korszaka volt hazánkban.⁴⁵ Egyrészt az összegyűjtött, vagy éppen lemásolt források közé nagyszámú diplomatikai anyag került, másrészt, historikusaink a gyűjtésen túl megkezdték a dokumentumok közzétételét, adataikat pedig szembesítették a korábban hivatkozási alapként kezelt elbeszélő források híradásaival.⁴⁶ Mindebben maga Kaprinai István is oroszánrészt vállalt, aki a Hevenesiek által összegyűjtött kéziratot további 54 kötetnyi más tudósoktól származó és 102 kötet saját másolattal egészítette ki (így a gyűjtemény már összesen 323 kötetet tett ki).⁴⁷ Ezek egy részét *Hungaria diplomatica*-jában közzé is tette.

Az oklevelek felhasználásánál kisebb jelentőségű fejlemény ugyan, ám fontos, hogy Kaprinai István igyekezett külföldi elbeszélő forrásokat is vizsgálat alá vonni, szembesítve ezeket a jól ismert hazai kútfőkkel. Kaprinai e tekintetben is több 18. századi tudós folytatója volt.⁴⁸ Kéri Borgia Ferenc bizánci kútfők adatait

44 Uo.

45 Az okleveles források felértékelődésének élharcosai voltak Timon Sámuel, Pray György, Bél Mátyás, és Katona István. Ehhez a korábban már idézett szakirodalmi tételeken kívül ld. *Fejérpataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban*. In: Századok, 19. (1885) 53–86. p.; *Solymosi László: Oklevéltan*. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2006. 153–168. p.; (Különösen Timonhoz:) *Benei: Non tam stylo* 54–55. p. A diplomatika atyjának a francia Jean Mabillont (1632–1707) tekintjük. Mabillonhoz ld. *Jean Leclant – André Vauchez – Daniel-Odon Hurel: Dom Jean Mabillon, figure majeure de l'Europe des lettres: Actes des deux colloques du tricentenaire de la mort de Dom Mabillon*. Paris, 2010.

46 *Fejérpataky: A történelem segédtudományai* i. m. 59. p.; *Tóth: A magyar történetírás* i. m. 610–611. p.

47 *Kosáry: Művelődés* i. m. 574. p.

48 *Tóth: A magyar történetírás* i. m. 616. p.

vonta vizsgálat alá,⁴⁹ Bél Mátyásnak köszönhetjük egyebek mellett a görög (keletrómai) Priskos rétor művének gazdagon jegyzetelt kiadását,⁵⁰ de jó példa Pray Györgynek az ún. Kínai Évkönyvekkel kapcsolatos munkássága is.⁵¹ Mind az oklevelek, mind a nem magyar források felhasználásával összefügg az a Kaprinaira, valamint más 18. századi történétíróinkra jellemző újítás, hogy megkezdték a magyar történettudomány két, korábban megdönthetetlennek számító krónikája, Thuróczy János *Chronica Hungarorum*, valamint Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című munkáinak korrigálását.⁵² Fontosnak tartották az ezekben található mesészerű leírások kigyomlálását, valamint tárgyi tévedéseik pontosítását.⁵³ Utóbbihoz kapcsolódóan — és erre Kaprinainál számos példát láthatunk majd — arra is törekedtek, hogy hiteles, az események valós sorrendiségének megfelelő történeti kronológiát állítsanak fel, természetesen ennek érdekében minden rendelkezésre álló forrást szembesítve.⁵⁴

A *Hungaria diplomatica* történétírói irányzatainak, témáinak és módszereinek, valamint ezek kontextusának összefoglalása után egyértelműnek tekinthető: Kaprinai műve elszigetelten nem vizsgálható. Éppen ellenkezőleg, jobban megérthető (sőt: csakis így érthető meg), ha Kaprinait saját korán belül látatjuk, elhelyezve a szerzőt a korszak történétírásának kontextusában. Az alábbiakban, dolgozatom fő részében a *Hungaria diplomatica* egy izgalmas részletének vizsgálatával pedig részletesen is bemutatom, hogy miképpen jelentek meg a fentiekben körvonalazott történétírói sajátosságok Kaprinai István vállalkozásában. Céлом mindezzel nem pusztán a Kaprinai történétírásában való elmerülés: esettanulmányommal azt is demonstrálni szeretném, hogy a szerző valóban kritikai történétírásunk megszületésének folyamatába illeszkedik.

A *Hungaria diplomatica* beszámolója Cillei-gyilkosságról

A Cillei-gyilkosságról szóló *Dissertatio* két fejezetét Kaprinai további alfejezetekre bontotta. Az első rész három fejezetből áll, melyekben a gyilkosság

49 Szabados: A magyar történelem i. m. 162–167. p.

50 Tóth: A magyar történétírás i. m. 612. p.

51 Szabados: A magyar történelem i. m. 185–186. p.

52 Ezt a törekvést megfigyelhetjük Timon Sámuelnél, valamint Pray Györgynél is. *Hóman*: Történétírás i. m. 326–327. p.; Tóth: A magyar történétírás i. m. 612. p.

53 Tóth: A magyar történétírás i. m. 612. p.

54 Uo. 612–613. p.

előzményeiről, illetve okairól, a gyilkosság végrehajtásának módjáról, valamint az esetet követő megbékélésről olvashatunk.⁵⁵ Írásomban, Kaprinait követve, magam is ezt a hármas felosztást fogom alkalmazni a *Hungaria diplomatica* elemzésekor, még úgy is, hogy a szerző a *Dissertatio II.* második fejezetében összesen hat alfejezetet különböztetett meg: ezekben a gyilkosság évéről, pontos napjáról, a szomorú történetet megelőző tervezetéről, a helyszínről, a végrehajtás módjáról, végezetül pedig a gyilkosságot követő megbékélésről értekezett. Mint arról már szó esett, az első *caput* az eseménysor *narratióját* volt hivatott bemutatni, a másodikat pedig Kaprinai a saját kritikai megfigyeléseinek tartotta fenn. Meglehet, hogy a szerző előzetesen valóban így képzelte el a mű felosztását, azonban már ezen a ponton le kell szögezni, hogy a gyakorlatban ez a szigorú elkülönülés nem valósult meg: Kaprinai saját megfigyelései, következtetései mindkét fejezetben megtalálhatóak.⁵⁶

1. A gyilkosság előzményei

A Cillei Ulrik meggyilkolásához vezető történéseket Kaprinai István a következőképpen beszélte el.⁵⁷ Elsőként arról a három okról írt, amelyek miatt Cillei Ulrik gyűlölettel viseltetett a Corvin-ház — mind Hunyadi János, mind fiai, László és Mátyás — iránt, illetve, amelyek megmagyarázták a Hunyadi-ház és Cillei közötti egyenetlenséget. A történész az események fonalát a törökök felett Nándorfehérvárnál aratott győzelem, valamint Hunyadi 1456. augusztus 11-én történt halálánál vette fel. Állítása szerint Cillei ezt a pillanatot érezte alkalmasnak arra, hogy Magyarországon magához kaparintsa a régen vágyott hatalmat – egészen konkrétan a főkapitányi tisztségre áhítozott, melyet meg is szerzett. 1456. augusztus 26-án V. László király, Cillei Ulrik kíséretében a Duna folyón a nándorfehérvári csata helyszíne megtekintésének állítólagos szándékával Magyarországra hajózott, ahol először Visegrádra, majd Budára, ezt követően Futakra, végezetül pedig Nándorfehérvárra érkezett. Futakon a király, illetve Cillei tárgyalásokba kezdtek az ugyancsak oda érkező Hunyadi Lászlóval és kíséretével: Cilleit főka-

55 Ahogy Kaprinai fogalmazott, jobb, ha elbeszélésének eleje, közepe, és vége is van, hiszen így jobban megérthető, melyek is voltak a gyilkosság okai, miképpen zajlott le, és hogyan zárult le. Uo. 93. p.

56 Ezzel a szerző maga is tisztában volt, hiszen a kritikai megfigyeléseit adó második fejezet elején visszaüt a korábbi észrevételeire. Uo. 121. p.

57 Uo. 94–102. p.

pitánnyá választották, Cillei a fiává fogadta Hunyadi Lászlót, az ellenséges felek tehát békét kötöttek. Hunyadi azonban tudta — miként erre a barátai is figyelmeztették —, hogy Cillei az uralkodót folyamatosan ellene hangolja, és hogy V. László Magyarországra jövetelének a hatalomátvétel volt a valódi célja. Ennek okán, bár meginvitálta az uralkodót és a gróft Nándorfehérvárra, titokban csapatokat rejtett el a várban. A futaki gyűlés feloszlását követően V. László és kísérete Nándorfehérvárra mentek, ahová Hunyadi által bebocsátást nyertek; igaz, a biztonság kedvéért először Rozgonyi Rajnaldot és lovasait küldték be a várba. Hunyadi az érkező királynak ünnepélyesen átnyújtotta a vár kulcsait, aki ezeket vissza is adta az idősebbik Hunyadi-sarjnak megőrzésre. Hunyadiék azonban a király kíséretének nagyobb részét — köztük német, illetve keresztes lovagokat —, nem engedték be a várba, éppen ellenkezőleg: a vár kapuját bezárták előttük. Ez a cselekedet igencsak megijesztette az ifjú királyt, Hunyadi azonban biztosította őt, hogy testi épsége miatt nem kell aggódnia.

A *Hungaria diplomatica* e szakaszában az elbeszélés vázát Kaprinai számára különböző nyomtatott narratív források adták.⁵⁸ Ezek közül kiemelkedik három kútfő: az egyik Thuróczy János *Chronica Hungarorum*, a másik Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decadese*, a harmadik pedig Pray György *Annales regum Hungariae* című munkája. Mindhárom forrásból számos szó szerinti, olykor igen hosszú idézetet találunk Kaprinai művében, továbbá Pray esetében egyértelmű — és ez az egész *Dissertationa* igaz —, hogy a 18. század egyik legnagyobb történésze Kaprinai számára nehezen megkérdőjelezhető tekintélynek számított, de legalábbis ritkán merészelt vitába szállni vele.⁵⁹ Thuróczy és Bonfini közel sem tűnnek ennyire megdönthetetlen hivatkozási alapnak a műben, inkább arról lehetett szó, hogy Kaprinai idején még mindig ezek a krónikák tartalmazták a legbőségebb anyagot a középkori magyar történelemről. E három *opus* mellett Kaprinai az alábbi munkákat is felhasználta a Cillei-gyilkosság előzményeinek taglalásakor: Petrus Ranzanus *Epitome rerum Hungaricarum*, Gerardus de Roo *Annales rerum belli domique ab austriacis Habsburgicae*, Aeneas Silvius Piccolomini *Historia Bohemica*, Bohuslav Balbin *Epitome historica rerum Bohemicarum*, Timon Sámuel *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum*, valamint Heltai Gáspár *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól* címen ismert műveit. Ezek jelentősen kisebb súllyal esnek latba Kaprinai forrásai között,

58 Kaprinai az általa felhasznált nyomtatott források lelőhelyét mindig pontosan megadta, beleértve egy-egy részlet pontos oldalszámát is.

59 Előfordult az is, hogy Kaprinai éppen Prayval szállt vitába — az alábbiakban erre is hozok példát — de még ilyenkor is érződik, hogy Pray nagy tekintéllyel bírt számára.

mint a korábban említett három krónika, mindazonáltal jól kiegészítik a magyar történelem „megszokott” vázát alkotó szövegek elbeszéléseit.

Kaprinai nem csak elbeszélő forrásokra alapozta értekezését: mellettük olyan leveleket is felhasznál, amelyek műve megjelenésének idején már ismertek voltak, és nyomtatott formában rendelkezésre álltak. A Cillei-gyilkosság előzményeiről szóló szakaszban három ilyet találunk: az egyik egy ferences szerzetes, Giovanni da Tagliacozzo Marchiai Jakabnak írt levele, a másik Kapisztrán János III. Callixtus pápának írt *missilise*, a harmadik pedig Aeneas Silvius Piccolomini V. Alfonz aragóniai királynak küldött levele.

Kaprinai írásának igazi értékét azok a levelek adják, amelyek műve megjelenése előtt nem számítottak ismertnek, és amelyeket ő maga kutatott fel, írt át és közölt elsőként. A teljes szövegű közlésükön túl ezeket a forrásokat a történész nagy mennyiségű lábjegyzettel látta el: némely pontokon már-már kritikai igényű észrevételekkel. A Kaprinai által átírt levelek a következők: egy Hunyadi János által 1446. január 16-án, Nagybányán írt levél; egy V. László által 1456. szeptember 14-én, Visegrádon, Bártfa városának címzett levél; egy V. László által 1456. november 14-én, Nándorfehérváron Jan Jiskrának írt és Kaprinai által a kassai levéltárban talált levél, valamint V. László 1456. december 9-én, Csanádon kelt, ismét Bártfa városához címzett levele.⁶⁰

A fentiek után lássuk, melyek a szövegnek azon pontjai, ahol Kaprinai nem pusztán forrásait másolta, hanem maga is hozzászólt az eseménysor rekonstrukciójához. A szerző saját érveit két csoportra lehet osztani. Az egyiket Kaprinai már meglévő, korábban is ismert forrásokhoz tett hozzászólásai, a másikat pedig az általa felfedezett új források alapján tett megnyilvánulásai jelentik.⁶¹ Az előbbiek közül elsőként azt a szöveghelyet említem, amelyben László Budára érkezésének körülményeit próbálta megfejtetni, azaz, hogy mikor érkezett oda a király, mennyi időt töltött ott, és mikor távozott a városból.⁶² Ezekre ugyan nem adott választ, idézte azonban Bohuslav Balbín már említett művét, mely szerint László király 1456-ban Szent Mihály ünnepén (szept. 29.) Prágába ment, az év hátralévő része pedig nyugalomban telt (a szöveg alapján Csehországban). Amellett, hogy Kaprinai maga is talált olyan forrást, amely ennek az információnak ellentmondott (lásd ezt alább), a Bohuslav-szöveghely cáfolatának szándékával

60 Tartalmukról dolgozatom későbbi szakaszában ejtek szót.

61 Érdemes ilyen módon kettéválasztani Kaprinai szövegét, ugyanis, ahogy azt dolgozatomban igyekeztem bemutatni, a történész érvei sokkal erősebbnek bizonyultak akkor, amikor új forrással bővítette a Cillei-gyilkosság politikatörténetének rekonstrukcióját.

62 *Kaprinai*: Hungaria diplomatica i. m. 97–99. p.

egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy ez az adat nehezen hozható összhangba az ebben az időben Magyarországon történt eseményekkel, másrészt pedig Kapisztrán János rendtársa, Giovanni da Tagliacozzo Marchiai Jakabhoz írt levelét idézte. Ebben arról olvashatunk, hogy V. László még Kapisztrán halála előtt találkozott a haldokló szerzetessel, Kapisztrán halálának dátuma pedig egyértelmű: 1456. október 23-án, Újlakon hagyta hátra a földi létet. Ez a levél Kaprinai számára meggyőző érv volt amellett, hogy Bohuslav azon adata, amely László egész évben Prágában történő tartózkodásáról szól, nem fogadható el. Az pedig, hogy a király Szent Mihály ünnepén Prágába ment, legalábbis kérdéses, hiszen ezt elfogadva azt kellene feltételeznünk, hogy az uralkodó még valamikor október folyamán érkezett meg Prágából Budára, majd ment Futakra és Nándorfehérvárra (mindennek pedig még Kapisztrán halála előtt kellett volna megtörténnie). Amellett, hogy Kaprinai jogosan érvelt Bohuslav adata ellen, ezen a ponton egy *missilis* forrást helyezett szembe egy narratív kútfővel: tisztán forráskritikai szempontból ez előrelépésnek tekinthető.⁶³

A következő, Kaprinai érdeklődését felkeltő esemény a Futakon zajló országgyűlés volt.⁶⁴ Elsőként, közel egy oldalon keresztül, Pray György leírását idézte, majd — beismerve, hogy a forrásaink hallgatnak arról, pontosan mi is történt itt — két kérdésben foglalt állást. Az egyikben — tőle szokatlan módon — ellentmondott Praynak. Utóbbi szerint Futakon a magyar főurak hűséget esküdtek a királynak, Kaprinai azonban kételkedését fejezte ki, ezt pedig azzal indokolta, hogy egy ilyen esküről már 1453-ból tudunk. Egy ennél sokkal fontosabb adatot azonban átvett Praytól: tényként kezelte, hogy a gyűlésen Cillei Ulrikot Magyarország főkapitányává választották. Érezhető, hogy ezen a ponton Kaprinai nem akart szembemenni Pray vélekedésével, és saját megállapításai nem forrásokon alapulnak. „Logikai” érvei Cillei főkapitánysága mellett a következők: a gróf mindig is e tisztségre vágyott, V. László mellett komoly hatalommal bírt, és Hunyadi János halálával végre alkalma is nyílt a vágyott pozíció megszerzésére. Nyilvánvaló, hogy itt Kaprinai érvelése jó esetben is erősen sántít: tulajdonképpen nem mond mást, mint hogy a Cillei főkapitányságáról szóló adatot azért fogadhatjuk el hitelesnek, mert ez akár meg is történhetett volna. Hozzá kell tenni: az erről szóló bekezdés végén maga Kaprinai is hozzátette: egy 1457. évre keltezett, Aeneas Silvius Piccolomini által írt levélen kívül más írásos bizonyíték nincs az állításra.

63 Nem is szólva arról, hogy Kaprinai állítása helyesnek bizonyult: V. László nem ment Prágába 1456. szeptember 29-én, és értelemszerűen nem is tartózkodott ott az év hátralévő részében, ld. *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 397. p.

64 Uo. 99–101. p.

A Cillei-gyilkosság előzményeit tárgyaló szakaszban Kaprinai olyan megalapításokkal is kiegészítette a történeti rekonstrukciót, amelyhez saját maga által fellelt forrásokat használt. Az első ilyen Hunyadi János tisztségeinek témájához kapcsolódik. Amint arra Kaprinai jogosan rámutatott, Hunyadi nemcsak kormányzóként, hanem Magyarország *vicarius*aként is tevékenykedett. A historikus szerint ezt igazolja az az 1446. január 16-án, Nagybányán írt levél, amelyben Hunyadi e tisztség birtoklójaként is megnevezi magát. Az, hogy Kaprinai felhívta a figyelmet erre a tényre, kétségtől értékes hozzászólás, azonban ennél mélyebben nem ásta bele magát a témába.⁶⁵

Ennél jóval értékesebbek azok az adalékok, amelyeket V. László és Cillei Magyarországra jövetelének eseménysorához tett hozzá. Először is: a király által Bártfa városának küldött levele segítségével sikeresen bizonyította, hogy V. László Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén (a levél kelte, szept. 14.) Visegrád városában tartózkodott.⁶⁶ A téma történeti rekonstrukciójában egészen Kaprinai műve megszületéséig Visegrád neve nem szerepelt, ezt egyik ismert, és Kaprinai általa is használt krónika sem említette (még Pray György sem). Ez a levél ahhoz is hozzásegítette Kaprinait, hogy cáfolja Hunyadi János Antonio Bonfininél szereplő halálának időpontját: ez a visegrádi levél dátumának ismeretében nem történhetett — ahogy Bonfini írta — szeptember 10-én. Kaprinai ezen a ponton kifejtette: ha László valóban Hunyadi János halálhírére meghallva indult Magyarországra, akkor túl kevés idő telt volna el a (hibás) szeptember 10-i elhalálozás, és a szeptember 14-i Visegrádi tartózkodás között. A történész ezután megállapította, hogy egy Kapisztrán János által III. Callixtusnak írt levél, valamint a már említett Taliacotius-féle levél bizonyítja: Hunyadi augusztus 11-én hunyt el. Kaprinai következő, itt említendő vélekedése: V. László király Hunyadi halálhírére meghallva augusztus 26-án vagy egy kicsivel később indult el Bécsből Magyarországra.⁶⁷ Ebben a kérdésben a szerző nem nyilvánított egyértelmű véleményt:⁶⁸ ismét úgy tűnik, hogy bár ő maga a második lehetőséget tartotta valószínűbbnek, nem akart szembemenni a Pray által megadott dátummal. Végezetül fontos még megemlíteni: ezek a források együttesen ahhoz is hozzásegítették Kaprinait, hogy cáfoljon egy olyan komoly dátumbéli hibát, amely Thuróczyról, Bonfininél és

65 Uo. 95. p. A *vicariusság* kérdésköréhez ld. *Gábor Gyula: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bp., 1932. passim.*

66 Uo. 98. p.; 124–126. p.

67 Uo. 126. p.

68 Ahogy azt a kérdést sem döntötte el, hogy a király előbb Visegrádra, vagy pedig Budára érkezett meg.

Ranzanusnál is szerepel: eszerint László és Cillei csak 1457-ben jöttek Magyarországra.⁶⁹

V. László 1456. évi Magyarországra érkezésének tételes rekonstrukcióján belül Kaprinait különösen érdekelte, hogy pontosan mi történt a futaki országgyűlésen.⁷⁰ A kérdés megválaszolásához két újonnan felfedezett, V. László által küldött levelet is felhasznált. Az egyik, egy 1456 decemberében, a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének másnapján (dec. 9.), Csanádon kelt levél, címzettje Bártfa városa. Ez az írás arról tudósított, hogy László még korábban Futakról levelet írt Komorowsky Péternek, amelyben magához hívatta őt, aki ugyan maga nem tudott eljönni, de katonáit a király védelmére küldte.⁷¹ Ezt a levelet egyébként Kaprinai az egyes krónikák által hibásan említett 1457-es dátum cáfolatára is felhasználta (ugyanis a dokumentum bizonyítja, hogy a futaki gyűlésnek meg kellett történnie 1456-ban). Amint pedig arról egy másik, Jan Jiskrának 1456 novemberében, a Szent Bereck ünnepe utáni vasárnapon (nov. 14.), Nándorfehérvárról küldött *missilis* tanúskodik,⁷² a király Jiskrát ugyancsak — legalábbis Kaprinai szerint — Futakra rendelte, mégpedig azért, hogy a cseh zsoldosvezér védje meg „azokat a területeket” (*pro defensione partium illarum*) a törököktől.⁷³ Kaprinai érvelése ezen a ponton némileg megbicsaklott: a szerző által is szó szerint idézett levélben nem szerepel, hogy az uralkodó Jiskrát konkrétan a futaki gyűlésre hívta volna meg. A történész egy másik, ehhez kapcsolódó állítása viszont figyelemreméltó: Kaprinai vélekedése szerint, bár a forrásaink hallgatnak az eseményről, lehetséges, hogy a futaki gyűlésen a törökökkel szembeni védekezésről tanácskoztak (eme állítását ugyancsak a Jiskrának írt, november 14-én kelt levélre alapozza).⁷⁴ Sajnálatos módon Kaprinai ennél hosszabban nem részletezte álláspontját, felvétele azonban a Cillei-gyilkosság kutatásának mai állása szerint sem elvetendő. Legutóbb Pálosfalvi Tamás tett kísérletet arra, hogy cáfolja azt az álláspontot, miszerint a király és az őt befolyásoló Cillei csak látszólag kívánták folytatni a török elleni küzdelmet 1456-ban (valamint hogy igazi céljuk a Hunyadi-párt megsemmisítése lett volna). Ahogy arra Pálosfalvi rámutatott, László ebben az

69 Uo. 121–124. p. Az 1457-es dátumot, ahogy Kaprinai írta, önmagában az a tény is cáfolja, hogy Hunyadi László lefejezése 1457 márciusában történt. Az 1456-os év további megerősítésére Timon Sámuel munkáját is idézte, amelyről igen jó véleménnyel volt.

70 Uo. 99–100. p.; 122–123. p.

71 Uo. 123. p.

72 Uo. 110–112. p.

73 Az érvelést lásd a 100. oldalon.

74 Lásd: Uo.

esztendőben az oszmánokkal szembeni hadjárat egyértelműen megfogalmazott szándékával indult Bécsből Magyarországra.⁷⁵ Kaprinai észrevétele tehát itt, ha nem is tekinthető forradalminak, mindenképpen komoly megfontolásra méltó.

Kaprinai István narratívái, világnézetének sajátosságai kevés alkalommal bukkannak föl a Cillei-gyilkosság előzményeinek taglalásakor. Az azonban, hogy a szembenálló felek közül kinek az oldalán állt, több helyütt is kiviláglik a szövegből. Ebből a szempontból már az gyanút keltő, ahogy Kaprinai a Cillei-gyilkosság elbeszélését elkezdte: szerinte tulajdonképpen Cillei halála is kellett ahhoz, hogy a mű központi alakját jelentő király végül hatalomra jusson.⁷⁶ A *Hungaria diplomatica* továbbá tele van olyan részletekkel, amelyekben Kaprinai Cillei féltékenységét és nagyravágását emelte ki, és azt sem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy V. Lászlót minden rosszra Cillei bűjtotta fel.⁷⁷ Ezzel szemben a Hunyadi János halálát követő általános gyászt — ha nyíltan nem is fejezte ki szimpátiáját — hosszasan ecsetelte.⁷⁸ A *Hungaria diplomatica* tartalmaz olyan részletet is, amelyet bizonyára szerzője jezsuita szellemiségéből fakadó érdeklődésével magyarázhatunk. Észrevehető például, hogy Kaprinai külön is hangsúlyozta: V. László nem gyászolta meg illő módon annak a Hunyadi Jánosnak a halálát, akit az egész keresztény világ siratott.⁷⁹ Fontos még kiemelni egy, a *Dissertatio II.* első soraiban talált motívumot. Kaprinai a Cillei és a Hunyadi-ház közötti ellenségeskedés okai között még a forrásként használt krónikáknál is jobban hangsúlyozta a konfliktus mögötti vérrokon kapcsolat meglétét. Nem csak azt emelte ki, hogy a Hunyadi János és Cillei közötti feszültség örökül jutott Hunyadi fiaira is, de párhuzamba állította ezzel, hogy László és Cillei között is (anyai ágon) vérségi kapcsolat állt fenn.⁸⁰

75 *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 396–397. p.

76 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 93–94. p.

77 Ld. pl. uo. 95–96. p.

78 Uo. 96. p.

79 Uo. Ugyanez az állítás egyébként Antonio Bonfininél is megtalálható, ennek ellenére is feltűnő, hogy Kaprinai szükségét érezte a szöveghely átvételének.

80 Uo. 95. p.

2. A Cillei-gyilkosság

Az előzmények bemutatása után lássuk, hogyan beszéli el Kaprinai magát a Cillei-gyilkosságot!⁸¹ Miután V. László király és Cillei Ulrik gróf megérkeztek Nándorfehérvárra – írja –, a gróf titokban folyamatosan Hunyadi ellen próbálta fordítani az ifjú uralkodót. Közben Hunyadi László és párthívei is tervezték Ulrik megölését, megijesztette őket ugyanis a gróf hataloméhsége: a tervezett erőszakos tettet egy Ulrik által írt, de Hunyadiék kezébe került levél tartalma is siettette. A november Idusa előtti harmadik napon (nov. 11.) Hunyadi magához hívta Cilleit, tárgyalás céljából. A gróf ugyan hezitált, ám végül – miután páncélt öltött magára – mégis hajlandó volt találkozni Lászlóval. A tárgyalás azonban hamar elfajult, egy heves szóváltás fizikai erőszakba torkollott Hunyadi László és Cillei között. Ulrik le is vágta Hunyadi néhány ujját, akit csak a védekezésül felemelt kezén viselt gyűrű mentett meg a komolyabb sérüléstől. A kiáltásokat hallva Hunyadi emberei is berontottak, és meggyilkolták a gróft. Kaprinai arról is beszámolt, hogy a gyilkosságot követően Hunyadiék levágták, majd három napon keresztül körülhordozták Cillei fejét, továbbá hogy V. László és emberei aggódtak, hogy a gróf sorsára jutnak.

A *Hungaria diplomatica* Cillei meggyilkolásáról szóló részletében Kaprinai ismét Thuróczy János, Antonio Bonfini, valamint Pray György munkáira alapozta elbeszélését. Hasznalta emellett Petrus Ranzanus, Aeneas Silvius Piccolomini, Gerardus de Roo és Timon Sámuel említett írásait is. Hogy demonstrálja, miként számoltak be a gyilkosságról az eseménnyel kortárs szerzők, két, már a gyilkosság előtörténetéhez is felhasznált levelet idézett: az egyiket Giovanni da Tagliacozzo írta Marchiai Jakabnak 1457. február 2-án, a másik pedig a Piccolomini által V. Alfonz aragóniai királynak 1457. március 26-án küldött levél.⁸² Kaprinai mindkét dokumentumot nyomtatott formában ismerte, és az utóbbit szó szerint beillesztette munkájába. Ezúttal kettő, úgyszintén nyomtatásból ismert missalét is felhasznált: az egyik esztergomi, a másik pedig pécsi forrás.⁸³ Kétségtelen tehát, hogy Kaprinai István a Cillei-gyilkosság rekonstrukciójához igyekezett a narratív munkák mellé többféle kútfőt bevonni, ezúttal azonban saját maga által felkutatott és átírt forrással nem egészítette ki elbeszélését.

Az alábbiakban sorra veszem azokat a történeti kérdéseket, amelyekre Kaprinai műve e szakaszában választ próbált találni. Ezekből a Cillei-gyilkos-

81 Uo. 102–109. p.

82 Kaprinai április hatodik kalendae-ját adta meg.

83 A missalék kassai vonatkozásához ld. *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 128. p.

ságot tárgyaló részletben jócskán akad. Elsőként az kívánta megfejteni, hogy vajon Cillei titokban vagy nyíltan ingerelte az ifjú király lelkületét Hunyadi ellen.⁸⁴ A történész szerint az előbbi esetről lehetett szó: mégpedig azért, mert az általa használt forrásokban nem olvashatunk arról, hogy a felek által a minap egymásnak megfogadott baráti viszony már ekkor nyilvánosan csorbát szenvedett volna. Ugyanitt elismerte: Hunyadi Lászlóék biztosan tervezték Ulrik meggyilkolását. Kaprinai ezúttal is fontos kérdéseket feszegetett: a Cillei-gyilkosság előre elterveztségének vagy véletlenszerűségének témája a kutatás mai képviselői számára is fontos — és egyelőre megválaszolatlan — kérdés.⁸⁵ Kaprinai a vélekedését azzal indokolta, hogy a Hunyadi-pártot biztosan zavarta Ulrik főkapitányi pozíciója, valamint Szlavóniában elterülő birtokainak nagysága, és esetleges további, Magyarországot érintő ambíciói. Ez utóbbival még egyet lehetne érteni, ám Kaprinai érvelésének gyenge pontja, hogy ténynek vette Ulrik főkapitányi tisztségének létezését, holott, ahogy az korábban már kiderült, ebben Prayon (és egy későbbi Piccolomini-levélen) kívül más forrás nem adott számára támpontot. Ma pedig már tudjuk, hogy Pray — és őt követve Kaprinai is — ebben minden bizonnyal tévedett.⁸⁶ Ide tartozik még, hogy Kaprinai számára — ismét bizonyára jezsuita vallásosságából fakadóan — láthatóan rendkívül fontos volt, hogy vajon Vitéz János váradi püspök tudott-e a Cillei elleni tervezgetésekről: erről az eshetőségről Bonfini számolt be. Kaprinai ezen a ponton zavarba jött, ugyanis más érve nem volt Bonfini adata ellen, mint hogy valószínűtlen, hogy egy ennyire művelt, ilyen vallásos főpap tiszttában lett volna egy efféle bűnös tett előkészületeivel, és mégsem gátolta meg azt.⁸⁷ E részlet egyértelműen a *Hungaria diplomatica* szövegének egyik gyenge pontja.

Kaprinai következő témája a gyilkosság pontos napjának meghatározása volt.⁸⁸ Miként arra jogosan figyelt fel, a rendelkezésre álló források ellentmondanak ebben a kérdésben: Pray szerint az eset november 10-én, azaz, pannóniai Szent Márton vigiliáján történt, ám Bonfini, Timon és Gerardus de Roo Márton ünnepét (nov. 11.) adták meg. Kaprinai utóbbiak kapcsán teljes joggal vette észre, hogy az említett három forrásban nem olvasható, hogy pannóniai Márton, vagy Márton pápa ünnepéről esik-e szó. Ez pedig bizonytalanná teszi, mely dátumra is

84 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 103. p.

85 Lásd erről *Grabmayer*: *Das Opfer war der Täter*, passim; *Pálosfalvi*: *Tettes vagy áldozat* i. m. 399. p.; 412. p.

86 *Pálosfalvi*: *Tettes vagy áldozat* i. m. 398–399. p.

87 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 129. p.

88 Uo. 127–129. p.

ultak: szóba jöhet november 10., 11. és 12. is. A helyzetet még tovább bonyolítja, hogy Thuróczy János egy harmadik időpontot adott meg, mivel szerinte a gyilkosság november 15-én történt. Ahogy az a szövegből kiderül, Kaprinai igyekezett Pray György dátumát alátámasztani. Érvelése szerint meglehet, hogy Pray helyettesítette az említett források november 11-i időpontját 10-ével, részben egy általa felhasznált osztrák krónikára alapozva.⁸⁹ Ebben az esetben tehát Bonfini és társai pannóniai Márton ünnepére utalhattak. Kaprinai itt akár meg is állhatott volna, azonban a két említett missalét követve tovább bonyolította a kérdést, ezek alapján ugyanis, ahogy azt ő maga írja, Márton pápa ünnepe november 10-re esett. A helyzet abból a szempontból nem változott, hogy Kaprinai ezzel is Pray november 10-i dátumát kívánta megerősíteni, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben az említett elbeszélő munkák Márton pápa ünnepét utaltak volna. Az igen nehezen követhető, némileg túlbonyolított érvelését Kaprinai végül úgy zárta le, hogy nem döntötte el a kérdést: annyit szögezett le, hogy Ulrik valamikor pannóniai Márton ünnepe körül távozott az élők sorából. Fejtegetése végén hozzátette, hogy méltatlan dolog lett volna az, hogy aki Pannóniával mindig ellenséges volt (azaz: Cillei), az túlélje pannóniai Szent Márton ünnepét.⁹⁰ Valójában egyik itt felvetett dátum sem stimmel: a gyilkosság valójában november 9-én történt.⁹¹

Kaprinai a gyilkosság időpontja mellett a pontos helyszín témájához is hozzászólt.⁹² A forrásai alapján abban nem kételkedett, hogy az eset Nándorfehérváron történt, azonban jogosan vette észre: a felhasznált kútfők ellentmondanak abban a kérdésben, hogy Cilleit vajon saját szobájában, vagy egy másik helyiségben mé-

89 Itt Kaprinai a Pray György által felhasznált, egy névtelen szerző által írt *Chronicon Austriacum* című műre utalt, amely az 1454 és 1467 közötti periódus történetét beszélte el. A forrás kiadásai: *Adrianus Rauch*: *Rerum Austriacarum historia ab anno Christi M. CCCC. LIIII. usque ad annum Christi M.CCCC. LXVII. 1. Vindobonae, 1794.* (a mű címe itt: *Anonymi historia rerum Austriacarum*); *Heinrich Christian von Senckenberg*: *Selecta iuris et historiarum tum anecdota tum iam edita sed rariora, 5. Francofurti ad Moenum, 1739. 3–346. p.* (a mű címe itt: *Anonymi Chronicon Austriacum*). Legújabbban pedig: *Alexander Hödlmoser–Christina Jackel–Matthias Meyer–Stephan Müller*: *Die Österreichische Chronik der Jahre 1454–1467. Edition, Übersetzung, Kommentar. Wien, 2023.* Fontos kiemelni, hogy Kaprinai ugyan közvetlenül nem használta ezt a forrást, ám annak adatai több ízben — Pray szövegén keresztül — beszivárogtak a *Hungaria diplomatica*-ba is.

90 Ezen a ponton úgy tűnik, mintha Kaprinai egyértelműen oldalt választott volna a konfliktusban, azonban szövege más pontján azt is hangsúlyozza, hogy a Cillei-gyilkosság törvénytelen cselekedet volt. ld. *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 129. p.

91 *Pálosfalvi*: *Tettes vagy áldozat* i. m. 399. p.

92 Uo. 130. p.

szárolták-e le. Pray György is az utóbbi eshetőség mellett foglalt állást, Kaprinai pedig ezúttal is neki adott igazat, hiszen az effajta összeesküvések rendszerint nem a célpont szobájában zajlanak: a Cillei-gyilkosság esetében is jogosabb egy másik helyiséget feltételezni. Bár nem nagyon lehet vitába szállni Kaprinaival, a történész ezúttal talán nem a legégetőbb kérdést feszegette a gyilkossággal kapcsolatban.

Ennél jóval fontosabbnak tartom Kaprinai következő témáját, mégpedig a gyilkosság módjával, konkrét kivitelezésével kapcsolatos megállapításokat.⁹³ A történész ezúttal is a már megszokott forrásait szembesítette egymással. Jó szemmel vette észre, hogy némelyik kútfő szerint Hunyadi kezdte el szóban vádolni Ulrikot különféle bűnökkel, más krónikák pedig éppen fordítva tálták az eseményt. Kaprinai valószínűbbnek tartotta az első eshetőséget: az érkező grófot Hunyadi megfeddte és figyelmeztette korábbi cselszövéseiért. Arról pedig Kaprinai meg volt győződve, hogy a két fél között a fegyveres erőszakot Ulrik kezdeményezte. A történész megállapította, hogy míg Ulrik páncélosan, mintegy az események elfajulására felkészülve érkezett a tárgyalásra, azt nehezen mondhatjuk, hogy Hunyadi azért viselte az ujján az őt később megvédő gyűrűt, mert ugyanerre számított. Kaprinai szimpátiája tehát itt egyértelmű: nem volt kérdés számára, hogy a Cillei-gyilkosság elfajulásában maga a gróf tekinthető bűnösnek.

A *Hungaria diplomatica* vonatkozó szakaszában Kaprinai még két kérdésben nyilvánított véleményt. Az egyikben azt vitatta, hogy a gyilkosság elkövetői valóban levágták és három napon át körülhordozták Cillei fejét.⁹⁴ Érvei a következők: egyrészt, egy ilyenfajta cselekedet megijesztette volna V. László királyt, másrészt, mert az állítólagos körülhordozás három napnál jóval több időt vett volna igénybe (kivéve akkor, ha ennek helyszíne kizárólag Nándorfehérvár volt). Végezetül Kaprinai állást foglalt a Cillei-gyilkosság idején a várból kizárt, és a gyilkosságtól megrémült keresztesek létszámát illetően is.⁹⁵ Ezúttal ismét Pray álláspontját kritizálta, aki 40 ezer főről számolt be. Kaprinai szerint ez a szám jóval több, mint amennyit V. László kíséretében el lehet képzelni, és inkább Piccolomini szavainak adott hitelt: a keresztesek körülbelül 4 ezren lehettek. Ismét arra láthattunk tehát példát, hogy Kaprinai nem saját forrással egészítette ki a történeti rekonstrukciót, hanem már ismert kútfőket szembesített egymással, és ezek adatai között kísérelt meg dönteni.

93 Uo. 131. p.

94 Uo. 105. p.

95 Uo. 106. p.

3. A gyilkosságot követő események

A dolgozatomban vizsgált *Dissertatio* harmadik fő témáját a Cillei-gyilkosságot követő hónap eseményei jelentik.⁹⁶ Kaprinai ezeket az alábbi módon foglalta össze. V. László a gyilkosságot követően nem sok időt töltött Nándorfehérváron, ám mielőtt onnan eltávozott volna, és Buda felé vette volna útját, elbocsátotta a kíséretében lévő zsoldosokat, köztük a kereszteseket. Ezután Temesvárra ment, ahonnan Szegedre készült utazni, hogy ott országgyűlést tartson, mégpedig a török elleni védekezés ügyében.⁹⁷ Szegedre rendelte Jan Jiskrát is. László november 14-én még Nándorfehérváron tartózkodott, november 30-án azonban már bizonyosan Temesváron időzött, amely a Hunyadi-család birtokában volt. V. László Hunyadi László és más magyar főurak kíséretében érkezett ide. Az érkező király elé járult Hunyadi János özvegye, Szilágyi Erzsébet, férje halála miatt gyászruhát öltve. Az uralkodó bebocsátást nyert a várba, ahol Erzsébet V. László megbocsátását kérte fia számára. László természetesen megkegyelmezett, és az özvegynek azt javasolta, ideje levetnie a gyászruhát. Hunyadi László is kegyelmet kért a maga számára, a király pedig esküvel fogadta meg, hogy nem fogja megtorolni Cillei Ulrik halálát.

Kaprinai ezúttal is a már említett elbeszélések alapján írta meg a gyilkosság utóéletének történetét, annyi különbséggel, hogy itt — Thuróczy, Bonfini, Piccolomini és Pray mellett — az eddigieknél nagyobb hangsúlyt kapott Petrus Ranzanus elbeszélése. Ebben a szakaszban más narratív munkát nem is használt fel, két örömteli kivételtől eltekintve: az egyik Veit Arnpeck *Chronicon Austriacum* című műve, a másik pedig Tomáš Pešina *Mars Moravicus* című krónikája. Láthatjuk tehát, hogy Kaprinai e ponton a hazai források kizárólagos használata mellett már egy osztrák és egy cseh krónikát is bevont a vizsgálatába: a felhasznált művek horizontjának ez a kiszélesedése fontos lépés volt a kritikai történetírás felé.

A *Hungaria diplomatica* e részlete nem tartalmaz nyomtatott formában már megjelent leveleket, azonban Kaprinai ismét hozzáadta a saját kéziratos, okleveles és *missilis* kútfőit. Ezek a következők: a korábban már említett, V. László által Jan Jiskrának 1456. november 14-én, Nándorfehérváron írt levél, egy szintén László által a kassai polgároknak 1456. november 30-án, Temesvárról küldött levél, és egy Szilágyi Erzsébet valamint Szilágyi Mihály által 1457. július 13-án,

⁹⁶ Uo. 110–121. p.

⁹⁷ Erről a vélhetően soha meg nem valósuló országgyűlésről ld. *Pálosfalvi*: Tettes vagy áldozat i. m. 401. p.

Temesváron keltezett oklevél.⁹⁸ Továbbá röviden említésre került V. László 1456. december 9-én, Csanádon kelt, ismét Bártfa városának írt levele.

Az alábbiakban ismét külön tárgyalom Kaprinai azon érveit, amelyeket nem saját maga által hozzátett forrásai, hanem a már ismert munkák alapján tett, és azokat, amelyeket a forrásgyűjtő munkásságának során elé került oklevelek és levelek alapján fogalmazott meg. Kaprinai megállapította, hogy miként arról Ranzanus beszámolt, Hunyadi László már korábban elment a király mellől, Kaprinai szerint talán azért, hogy Szilágyi Erzsébettel közösen Temesváron felkészüljenek a király fogadására.⁹⁹ Ezt követően Kaprinai teljes joggal mutatott rá arra, hogy Piccolomini a *Historia Bohemicá*ban nem számolt be arról, hogy V. László megbocsátott Hunyadi Lászlónak és Erzsébetnek, megtette azonban ezt Thuróczy és őt követve Bonfini.¹⁰⁰ Kaprinai tehát itt jó érzékkel helyezte egymás mellé az egymást kiegészítő narratív kútfőket.

A továbbiakban a történész arra is kitért, hogy vannak ugyan források, amelyek említik a megbocsátás tényét, de nem teszik hozzá, hogy ezt az uralkodó általi eskü is kísérte.¹⁰¹ Ezek között található Pray György is, aki kifejezetten cáfolni igyekezett ezt az epizódot. Pray azzal érvelt, hogy bizonyos kortárs, akár az eseménynél jelen is lévő szerzők (lásd alább) nem számoltak be az esküről. Kaprinai, annak ellenére, hogy máskor inkább Prayt igyekezett követni, ezúttal más véleménnyel volt, és ennek alátámasztására három olyan érvet is felhozott, amelyek közül kettő figyelemreméltó forráskritikai szempontból, mi több, fontos a történetírás tudományos módszertanának kérdését illetően is. Az egyik szerint a kortárs források hallgatása még nem kizáró ok, hiszen Thuróczy, Bonfini és Ranzanus sem éltek az eseménynél sokkal később, így rendelkezhetek a megfelelő tudással az eskü tényéről. Kaprinai tehát azt a kérdést feszegette, hogy elfogadhatjuk-e kortárs források híradásán túl egy adott eseménnyel közel kortárs szerzők adatait is. A történész másik, Prayjal szemben megfogalmazott érve, hogy a Pray szerint a Cillei-gyilkosságnál, majd a királyi eskünél jelenlévő, de az említett esküről hallgató János bíboros (Juan Carvajal bíboros, pápai legátus) talán nem volt jelen ezeknél az eseményeknél.¹⁰² Kaprinai harmadik megállapítása

98 A DL-DF adatbázisban ez a dokumentum nem lelhető fel.

99 *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 114. p.

100 Uo. 115–116. p.

101 Uo. 116–121. p.

102 Juan Carvajal kapcsán Kaprinai előállt egy már Vitéz Jánosnál látott, és meglehetősen gyenge érvelési módszerrel: szerinte egy efféle tisztséget viselő férfiú nem lehetett cinkosa a gyilkosságnak.

egy általános, és igen fontos hozzászólás a forráskritika és a történeti módszertan témaköréhez. Ez pedig annak a kérdése, hogy tekinthetünk-e egy történeti adatot pusztán az alapján hamisnak, hogy a kortárs források hallgatnak róla. A történész szerint a kérdésre egyértelműen nem a válasz: számos, az utókor által biztosnak tekintett történeti tény esetében előfordul, hogy egyes források nem ejtettek szót róla.¹⁰³

Kaprinai hosszasan értekezett a gyilkosságot követő megbékélés helyszínének kérdéséről is.¹⁰⁴ Erről ugyanis, mint ahogy arra a történész felhívta a figyelmet, az általa használt források egymástól eltérő módon vélekednek. A legtöbben — helyesen — Temesvárt említették, Piccolomini és Pray azonban — tévesen — Hunyad várát. Kaprinai egy logikai észrevétellel is megkísérelte alátámasztani Temesvár helyességét. Azzal érvelt, hogy Hunyad várának földrajzi fekvése olyan, hogy nehezen lehetett volna Nándorfehérvárról megközelíteni, és nem is esett volna útba, mivel az ifjú uralkodó végcélja Buda volt. Indoklása végén — mintegy megnyugtató céljából — Veit Arnpeck osztrák krónikáját is idézte, ahol szintén Temesvár szerepelt.

Kaprinai igazi ütőkártyáit ezúttal is azok a források jelentik, amelyeket saját maga kutatott fel, és másolt bele munkájába, s ezek segítségével ismét meggyőzően tudott hozzájárulni a téma történeti rekonstrukciójához. Kaprinai első adaléka még László nándorfehérvári tartózkodásához kapcsolódott.¹⁰⁵ Ezen a ponton idézte a levelet, amelyet már a Cillei-gyilkosság előzményeihez is felhasználott: a levelet Nándorfehérvárról, 1456. november 14-én küldte a király Jan Jiskrának, melyben a később megtartandó szegedi országgyűlésre rendelte a zsoldosvezért. Kaprinai a forrás segítségével egy cseh szerző, Tomáš Pešina adatát is cáfolta, aki szerint Jiskra már Nándorfehérváron ott tartózkodott V. László mellett. A levélben ugyanis szó esett arról is, hogy László korábban Nándorfehérvára rendelte Jiskrát, Kaprinai pedig joggal állapította meg, hogy erre nem lett volna szükség, ha Jiskra már valóban ott lett volna. A forrás alapján Kaprinainak arra is rálátásra lehetett — és neki köszönhetően a mai történettudománynak is —, hogy a király november 14-én még bizonyosan Nándorfehérváron mulatta napjait.

Egy másik forrás segítségével pedig a történész azt is meg tudta mondani, hogy László mikorra érkezett meg már biztosan Temesvárra: ez a levél 1456-

103 Kaprinai ehhez az érveléséhez példaként hozzáfűzte, hogy a Pray által felhasznált névtelen szerzőjű *Chronicon Austriacum* is számos, más források által nem említett történeti tényt napvilágra hozott.

104 *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 132–134. p.

105 Uo. 110–112. p.

ban, november 30-án, Temesváron kelt, címzettjei a kassai polgárok voltak.¹⁰⁶ A dokumentumot Kaprinai magától értetődően a fent bemutatott „Temesvár kontra Hunyad” vitához is fel tudta használni. Ide kapcsolódóan a történész újra megemlítette a már korábban ismertetett, 1456. december 9-én, Csanádon kelt, Bártfa városának írt levelét.¹⁰⁷ Ahogy Kaprinai fogalmazott, ennek a levélnek a kiadási helye is amellet szól, hogy V. László nem Hunyadra, hanem Temesvárra ment: Csanádot ugyanis innen néhány nap alatt el lehetett érni.

Végezetül még egy, Kaprinai által lemásolt iratról kell szót ejtenünk, mégpedig egy Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály által 1457. július 13-án írt oklevélről.¹⁰⁸ Ebben Szentmiklósi Pongrác és a Hunyadiak esküvel megerősített megbékéléséről olvashatunk. Kaprinai ezt az oklevelet párhuzamként idézte az V. László és a Hunyadiak közötti megbékéléshez. Némileg zavaros módon ezzel akarta még inkább bizonyítani, hogy a király nemcsak megbocsátott a Cillei-gyilkosság elkövetőjének, de erre még meg is esküdött. Kaprinai érvelése itt nem túl meggyőző, hiszen önmagában egy párhuzamos eset még nem támasztja alá, hogy egy-egy történeti esemény — esetünkben V. László esküje — valóban megtörtént.

4. A Cillei-gyilkosság Kaprinai István és Pray György műveiben: összehasonlítás és Kaprinai újításai

Ahogy azt már dolgozatomban több ízben említettem, a Cillei-gyilkosság leírásához Kaprinai számára az egyik legfontosabb vázat Pray György *Annales regum Hungariae* című műve jelentette. Mivel a magyarországi kritikai történetírás megszületéséhez vezető folyamat betetőzését Prayhoz szokás kötni,¹⁰⁹ fontosnak tartom röviden összefoglalni, hogy Kaprinai István írásának vonatkozó részletei mennyiben jelentettek előrelépést a 18. század talán legfontosabb történészének munkásságához képest. Ezzel pedig reményeim szerint képet kaphatunk arról, hogy bár Pray műve a kritikai történetírás szempontjából valóban mérföldkövet jelent, Kaprinai ezt az irányvonalat több ponton is továbbfejlesztette.

Az első és legfontosabb, a dolgozatomban eddig elmondottak alapján már magától értetődő különbség: Kaprinai jóval bővebben és részletesebben számolt be a gyilkosságról. Kaprinai több mint negyven, Pray pedig mindössze öt oldalon

106 Uo. 112–114. p.

107 Uo. 133. p.

108 Uo. 119–121. p.

109 Szabados: A magyar történelem i. m. 184–201. p.

keresztül taglalta az eseménysort.¹¹⁰ Elenyésző mennyiségben találunk csak olyan részleteket, amelyek Praynál olvashatóak, de Kaprinainál nem: ilyennek tekinthető például az az adat, amely szerint a gyilkosságot közvetlenül megelőzően Hunyadi Lászlóék Cillei familiárisán, Friedrich Lambergeren keresztül üzentek az éppen misét hallgató Cilleinek. Ennek kapcsán meg kell említeni azt is, hogy Pray kettő, Kaprinai által nem kiaknázott forrást is felhasznált: a Cillei-krónika néven ismert művet,¹¹¹ valamint a névtelen szerző *Chronicon Austriacum* című művét (a Kaprinainál nem olvasható információk jelentős része ezekből származik).¹¹²

Ezeket a kivételeket leszámítva egyértelmű: Kaprinai Pray Györgyhöz képest jóval több kútfőre alapozta elbeszélését. Thuróczy János és Antonio Bonfini műveit ő is használta, ezek híradásait azonban több külföldi narratív forrással bővítette. Ennél is fontosabb, hogy Kaprinai számos okleveles és *missilis* dokumentummal egészítette ki a Cillei-gyilkosság eseményrekonstrukcióját. Gazdag forrásanyagának köszönhetően a Praynál olvasható elbeszéléshez képest Kaprinai új adalékokkal járult hozzá a gyilkosság történetéhez. Ékes példát jelent erre az a részlet, amelyben Kaprinai egy általa felhasznált levél segítségével a Magyarországra érkező László útvonalához sikeresen adta hozzá Visegrádot: az uralkodó szeptember 14-én tartózkodott itt.¹¹³

Dacára a Kaprinai által feldolgozott adatmennyiség bőségének, mégis elmondható: a szerző számára Pray *Annales*-e jelentette az egyik legfontosabb alapot. Kaprinai számos alkalommal hivatkozott Pray művére, továbbá, az sem ritka, hogy Praytól vett hosszás idézetekkel tűzdelté tele szövegét: így tett például a futaki országgyűlés bemutatásakor.¹¹⁴ Egyértelmű, hogy a *Hungaria diplomatica* megszületésének idején Pray már komoly szakmai tekintéllyel rendelkezett. Erről tanúskodnak azok a szöveghelyek is, amelyekben Kaprinai, bár semmilyen bizonyítékot nem tudott felhozni az adott állítás valóságtartalmára, érezhetően nem akart szembemenni Pray vélekedésével. Erre vonatkozóan két példát is érdemes

110 *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 94–134. p.; *Georgius Pray: Annales regum Hungariae. Ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti.* III. Vindobonae, 1766. 187–191. p.

111 *Franz Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. 2: Die Cillier Chronik.* Graz, 1883. 49–173. p.

112 Az névtelen krónika kapcsán fontos megemlíteni: Kaprinai tisztában volt vele, hogy Pray használta ezt a forrást, ám ő maga közvetlenül nem aknázta ki a kútfő adatait. *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 127–128. p. A forrás kiadását lásd fentebb.

113 *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 98. p.; 124–126. p.

114 *Kaprinai: Hungaria diplomatica* i. m. 99. p.; *Pray: Annales* i. m. 187–188. p.

kiemelni. Az egyik az az adat, amely szerint a futaki országgyűlésen Cillei Ulrikot Magyarország főkapitányává választották.¹¹⁵ Amellett, hogy mai tudásunk szerint ez az adat téves,¹¹⁶ Kaprinai ezen a ponton hűen követte Pray *Annales*-ét, és igyekezett megtámogatni azt. Ám forrásokon alapuló bizonyítékkal nem támasztotta alá a feltételezett történet, pusztán cseppet sem meggyőző logikai érveket kísérelt meg alkalmazni. Ennél is jobb példa a Pray művével szembeni bizalomra az a szövegrész, amelyben Kaprinai a Cillei-gyilkosság pontos napját kívánta meghatározni.¹¹⁷ Jogosan vette észre, hogy a dátumot illetően az ismert források ellentmondanak egymásnak, és a szerző végül nem is döntötte el véglegesen a kérdést, ám ahogy azt dolgozatomban már bemutattam, érvelését igyekezett úgy csürni-csavarni, hogy a Pray által említett november 10-i időpont bizonyuljon igaznak (az adat egyébként hibás: a gyilkosság november 9-én történt).¹¹⁸

Annak ellenére, hogy Kaprinai számos esetben igyekezett hűen követni Pray szövegét, a *Hungaria diplomatica* mégis tartalmaz olyan részleteket, amelyekben Kaprinai szembement Pray vélekedéseivel, továbbfejlesztve a Praynál betetőződő kritikai történetírás folyamatát. Kaprinai ellentmondott Pray azon megállapításának, amely szerint a futaki gyűlésen a magyar főurak hűséget esküdtek volna László királynak.¹¹⁹ Kaprinai szerint ezt cáfolja az a tény, hogy 1453-ból már tudunk egy ilyen esküről. Nem értett egyet a Praynál olvasható azon információval sem, amely szerint az V. László kíséretében tartózkodó keresztesek létszáma 40 ezer főre rúgott volna: inkább Piccolomininek adott hitelt, aki 4 ezer főt említett.¹²⁰ A Prayt cáfoló részletek közül azonban a legfontosabbnak azt a megállapítást tartom, amelyet Kaprinai a gyilkosságot követő megbékélés helyszínével kapcsolatban tett. Pray szerint V. László Nándorfehérvárról Hunyadra vonult, és Hunyadi Lászlónak, valamint anyjának, Szilágyi Erzsébetnek itt bocsátott meg.¹²¹ Kaprinai azonban ennek ellentmondva sikeresen bizonyította, hogy a megbékélés Temesváron történt,¹²² amire logikai érvet is felhozott (Hunyad nem esett volna útba), és a helyszínt egy 1456. november 30-án, Temesváron kelt levéllel is alátámasztotta.

115 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 100. p.; *Pray*: *Annales* i. m. 188. p.

116 *Pálosfalvi*: *Tettes vagy áldozat* i. m. 399. p.

117 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 127–129. p.; *Pray*: *Annales* i. m. 189. p.

118 *Pálosfalvi*: *Tettes vagy áldozat* i. m. 399. p.

119 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 100. p.; *Pray*: *Annales* i. m. 188. p.

120 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 106. p.; *Pray*: *Annales* i. m. 189. p.

121 *Pray*: *Annales* i. m. 190. p.

122 *Kaprinai*: *Hungaria diplomatica* i. m. 132–134. p.

Végezetül arról a részletről szeretnék szót ejteni, amelyben Kaprinai nem pusztán Pray művének tartalmával ment szembe, de egyenesen történelemmelleti vitába bocsájtkozott az *Annales* szerzőjével.¹²³ A kérdéses pont az a Pray által cáfolni igyekezett adat, amely szerint az említett megbocsátást V. László által tett eskü is kísérte volna.¹²⁴ Pray azon az alapon feltételezte e történés valótlanágát, hogy a kortárs források hallgatnak erről. Kaprinai azonban ezen a ponton egy a forráskritika és a történeti kutatás módszertana témájába tartozó kérdést feszegetve mondott ellent Praynek: szerinte egyrészt a kortárs kútfők hallgatása még nem zárja ki egy-egy epizód megtörténtét, másrészt pedig, egy-egy eseménynél (esetünkben tehát a László által tett eskü idejénél) későbbi források, így például a néhány évtizeddel későbbi Thuróczy, illetve Bonfini híradásait sem kell kizárni. Ezen a ponton tehát Kaprinai nemcsak az eseményrekonstrukciót illetően haladta meg Prayt, hanem a történettudomány módszertanának témájához is értékes hozzászólást tett.

Összegzés – Megállapítások Kaprinai történetírásáról

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* című művének egy szakasza, a Cillei-gyilkosságról szóló *Dissertatio* vizsgálatával körvonalazzam Kaprinai történetírásának jellemzőit. Írásom első részében Kaprinai történetírásának olyan általános sajátosságait mutattam be, amelyek kézzelfogható 18. századi előzményekkel, illetve kontextussal rendelkeztek. Dolgozatom fő szakaszában egy esettanulmány megírására vállalkoztam: a *Hungaria diplomatica* Cillei-gyilkosságot tárgyaló részlete segítségével igyekeztem alaposabban is megvilágítani a szerző történetírói módszereit. Ennek során körvonalaztam, hogy hol tűnik a történész műve a kritikai történetírás szempontjából még kezdetlegesnek, és melyek azok a pontok, amelyek Kaprinait már mint a kritikai történetírás művelőjét mutatják be. Az egyértelmű, hogy a szerző számos forrás alapján írta meg a Cillei-gyilkosság történetét: elsősorban elbeszélő kútfőket használt, ezeket szembesítette egymással, alkalomadtán külhoni narratív kútfők felé is kitekintve. Továbbá, sok esetben igyekezett cáfolni Thuróczy János, illetve Antonio Bonfini adatait. Láthattuk azt is, hogy forrásai között a legnagyobb tekintélynek Pray György *Annales regum Hungariae* című nagy volumenű munkáját tartotta: sokszor látványosan Prayt

123 Uo. 116–121. p.

124 Pray: *Annales* i. m. 191. p.

követte, nem akart vitába szállni vele, ám arra is több példa akad, amikor éppen Pray állításait kérdőjelezte meg, valamint több ponton egyértelműen meghaladta Pray vonatkozó feljegyzéseit. Az elbeszélő munkákon kívül Kaprinai számos alkalommal bővítette az eseményrekonstrukciót levelekkel, egy esetben két *missaléval*, egyszer pedig okleveles forrással. Ezeket vagy nyomtatásból ismerte, vagy pedig maga kutatta fel, és másolta bele munkája szövegébe. A leveleket jellemzően előnyben részesítette — forráskritikai szempontból helytállóan — az elbeszélő munkákkal szemben. Mind a narratív, mind a *missilis* kútfőkre igaz, hogy Kaprinai sokszor ezekből vett hosszú részletekkel tűzdelté tele írását, a levelek esetében általában teljes szövegüket idézte.

A történész sok, a Cillei-gyilkosság elő- és utótörténetével, valamint magával a gyilkossággal kapcsolatos kérdésben foglalt maga is állást, olykor a már ismert forrásokat szembesítve, saját logikai érveit felsorakoztatva, olykor az általa felkutatott forrásokra hagyatkozva, bizonyos esetekben pedig a két módszert együtt kamatoztatva. Tagadhatatlan, hogy Kaprinai érvelése olykor megbicsaklott: gondolatmenetei nem mindig álltak össze koherens egészszé, és nem feltétlenül volt hajlandó döntení egy-egy vitás kérdésben. Előfordult továbbá, hogy egy-egy vélekedését túlmagyarázta, nem is mindig a leglényegesebb kérdést vizsgálta meg, egyszer-ezyszer pedig áldozatul esett saját narratíváinak. Több példa akadt azonban arra, hogy pusztán önmaga logikáját követve helytálló megállapításokat tett, akár sikerrel cáfolva egy-egy forrás adatát, vagy helyesen döntve az egyik kútfő adata mellett egy másikéval szemben, bizonyos alkalmakkor pedig izgalmas, a történettudomány módszertanának témájába eső kérdéseket feszegetett.

Azonban a *Hungaria diplomatica* általam vizsgált szakaszában az igazán előremutató részleteket a Kaprinai által beleillesztett leveleken alapuló megállapítások jelentik. Azon túl, hogy Kaprinai konkrét, addig ismeretlen forrásokkal járult hozzá a Cillei-gyilkosság politikátörténetének rekonstrukciójához, a szerző láthatóan ilyenkor volt igazán elemében, a teljes egészében bemásolt *missilis*eket részletes lábjegyzetekkel látta el, és segítségükkel a legtöbb esetben sikeresen szólt hozzá a Cillei-gyilkosság történetéhez, akár új epizódokkal is bővítve azt, vagy éppen meggyőzően cáfolva az elbeszélő források adatait, pótolva azok hézagait. A szövegnek e pontjain érezhetjük igazán: Kaprinai műve valóban a kritikai történetírás áramlatába illeszkedik.

KÁDÁR TAMÁS

AZ 1000 ÉS 1205 KÖZÖTT URALKODÓ MAGYAR KIRÁLYOK TARTÓZKODÁSI HELYEI

Az Árpád-házi királyok itineráriumainak publikálását 2016-ban ezen folyóirat hasábjain IV. László (1272–1290) tartózkodási helyei és azok időadatai közlésével kezdtem meg.¹ Az elmúlt nyolc évben, szintén a Fons oldalain, egy-egy további tanulmányt, illetve közleményt tettem közzé a témában az 1205–1272 és 1290–1301 közötti időszakok négy uralkodójára vonatkozóan.² Az itinerárium-sorozat jelen munka révén válik befejezetté és — reményeim szerint — egyszerűsített hiánytalanná is; mint a címből kitűnik: az alábbiakban az első 18 magyar király tartózkodási helyeinek adatait veszem számba. Az összeállítás válogatási, szerkesztési és közlési elveit (ezekről az első, e témában megjelent írásomban tájékozódhat az olvasó) a forrásbázis szerfelett szűkös és részint ellentmondásos volta okán több tekintetben is megváltoztatni kényszerültem. Ezen módosítások sorában a legfontosabb, hogy eltekintettem attól a magam által korábban megfogalmazott szigorú kritériumtól, miszerint ha egy konkrét évhez biztosan nem köthető adat esetében kettőnél több esztendő lehetősége is felmerül, akkor azt az adatot kihagyom a listából. A változtatás fő oka, hogy az alábbi adatasor alapjául — a 13. század második fele Árpád-házi uralkodóinak itineráriumaitól eltérően — majdnem kivétel nélkül az elbeszélő források, jelesül a krónikák, a geszták, a legendák és az évkönyvek tudósításai szolgálnak, amelyek — értelemszerűen az utóbbiak kivételével — csak az esetek igen kis hányadában tartalmaznak évszám-szerű adatokat, tehát az általuk elbeszélte egyes történeti eseményeknek jobbra csak a relatív kronológiája állapítható meg. Különösen igaz ez a belföldi keletkezésű narratív forrásokra, amelyek a 12. század derekát követő időszak uralkodói vonatkozásában feltűnően tömörek és szűkszavúak, legtöbbjükéről csak egy-két mondatban, jóformán kizárólag megkoronázásuk és haláluk időpontjáról tudósítva emlékeznek meg. Még kedvezőtlenebb a helyzet tárgyunkat illetően a vonatkozó okleveles forrásanyag tekintetében. A vizsgált bő kétszáz esztendő a magánoklevelekkel együtt is csupán kétszázötven tételre rúgó teljes — azaz a hamis és kétes hitelű kiadványokkal együtt vizsgált — hazai diplomatikai anyagának keltezési adatai elhanyagolható mértékben hasznosíthatóak, lévén a nap szerinti

1 Kádár, 2016.

2 Kádár, 2018/a.; Kádár, 2021.

datálás csak évtizedekkel a tanulmányozott korszak vége után, 1236 körül vált rendszeressé a magyar királyi kancellária gyakorlatában. Napi vagy havi keletet is feltüntető, hiteles oklevelünk 1205 előtről mindössze hat darab van, ráadásul azok egyike sem maradt fenn eredeti formájában, így hitelességük korlátozottan ellenőrizhető.³ A szóban forgó időszakból öt, a keltezési helyet is egyértelműen rögzítő királyi kiadványt ismerünk, amelyek közül három az előző csoportba tartozik: a vizsgált korszakban így pusztán három oklevélről, I. István 1009. évi, II. Béla 1138-as, illetve III. Béla 1188-as kiadványáról mondható el, hogy teljes dátummal rendelkeznek.⁴

Mindezek következtében az egyes adatok konkrét évszámhoz kötése, főként pedig éven belüli datálása — mint azt a szakirodalomban egy-egy esemény kapcsán kialakult régi nézetkülönbségek és sokszor ma is folyó, megnyugtatóan nem lezárt viták mutatják — gyakorta igen bizonytalan. Mindazonáltal ezen adatokat helyesebbnek láttam szerepeltetni jelen munkámban, a korábbiakhoz hasonlóan a dátum után kőrjellel közölve azokat. Egyfelől mert kihagyásuk révén még szellősebbé vált volna az itinerárium, másfelől pedig remélem, hogy egy-egy kétes — egyébiránt jellemzően a kutatásban a legelfogadottabb álláspontra hagyatkozó — datálási javaslat visszhangra, vagy akár reflexióra talál majd. Általában is törekedtem a lehető legteljesebb körű adatközlésre; a korábban publikált itineráriumaimhoz képest e téren mutatkozik a másik sarkalatos változtatás. A tartózkodási helyek minél megbízhatóbb és pontosabb listáinak létrehozása érdekében az eddigiekben alkalmazott szelekció mellőzésén túl olyan adatokat is felvettem a 18 uralkodónk itineráriumába, amelyek hosszabb, jellemzően több éves időintervallumokat fednek le. Itt például Vazul-Vászoly herceg fiainak, (I.) Andrásnak és testvéreinek összességében körülbelül másfél évtizedet felölelő — cseh- és lengyelországi, majd a kijevei ruszbeli, 1046/1048 előtti — emigrációját említhetjük, amelynek részletei ugyanakkor jóformán ismeretlenek, vagy I. Géza, illetve I. László király gyermekkorának lengyel földön telt éveire gondolhatunk.⁵ Ezen adatok, mivel megalapozottan feltételezhető, hogy megszakítatlan ott-tartózkodásokra vonatkoznak, kötőjellel, a vélelmezhető kezdő és záró dátumok megadásával szerepelnek. A fontosabb köz- és hadtörténeti eseményekre ezút-

3 1009. aug. 23.: RA 5. sz.; 1108. máj. 25.: RA 41. sz.; 1124. júl.: RA 51. sz.; 1138. szept. 3.: RA 63. sz.; 1166. okt. 24.: RA 111. sz.; 1188. máj. 6.: RA 147. sz.

4 1009. aug. 23.: RA 5. sz.; 1135. RA 59. sz.; 1138. szept. 3.: RA 63. sz.; 1166: RA 112. sz.; 1188. máj. 6.: RA 147. Van két további bizonytalan keltezési helyű oklevelünk is: 1169/1171: RA 118. sz.; 1183: RA 138. sz.

5 Wertner, 1892. 115., 137–141., 177., 189. p.

tal is igyekeztem külön felhívni a figyelmet. Ennek érdekében a korábbiakhoz hasonlóan a mindenkori uralkodó (vagy a csak később trónra lépő személyek) részvételével megtartott országos gyűléseket, királyi tanácsüléseket, zsinatokat a dátum melletti felső indexben kör, ^(°) míg a hadjáratokat négyzet ^(□) karakterrel jelöltem. A belföldi és a határokon kívüli hadműveletekkel kapcsolatos adatokat (ezekből 124 található az itineráriumban) érdemes némi fenntartással kezelnünk. Sok esetben ugyanis — így mindenekelőtt III. Béla és Imre királyok észak-bal-káni hódoltató vagy területszerző offenzívái vonatkozásában — forrásaink nem egyértelmű megfogalmazásai miatt felmerül a kérdés, hogy az adott uralkodó valóban részt vett-e a hadjáratban. Ugyanez elmondható a belpolitikai eseményeket illetően is, különösen akkor, ha egy idős, beteg, netán fogyatékossgal élő király tartózkodási helyeit vesszük szemügyre, vagy ha egy konkrét helyi vagy országos jelentőségű történésről (például egy káptalan vagy monostor megalapításáról) csak később készült oklevelek számolnak be. Ilyen dilemmaként említhetők az Árpád-ház egyes trónörököseinek még atyjuk életében végrehajtott megkoronázásai. Jelesül azt biztosan tudjuk, hogy Béla herceg jelen volt Salamon első, 1057/1058-as királlyá avatásán, de ugyanez a tény az apa, I. András tekintetében, pozitív forrás híján, legfeljebb csak valószínűsíthető. Hasonló a helyzet Imre király két ízbeni megkoronázása kapcsán III. Béla itineráriumára vonatkozólag is.⁶

Jelen összeállítás mindösszesen 269 tartózkodási helyre vonatkozó adatot tartalmaz. Összehasonlításképp: az itt tárgyalt bő kétszáz éves időszak 18 magyar uralkodójának együttes adatmennyisége hozzávetőleg IV. Béla itineráriumáéval állítható párhuzamba: a második honalapítóként emlegetett király neve alatt, 1214 és 1270 között mintegy 230 adatot tudtam regisztrálni.⁷ A legbőségesebb itinerárium korszakunkban Salamon királyé: összesen 48 adat alkotja a listáját, amelyből öt esik trónra jutása (1063 szeptembere) előttre, 16 tétel pedig az 1074 tavaszán történt detronizálása utánra. Egyébként Péter mellett ő a másik uralkodónk, akinek halála körül máig komoly nézetkülönbségek vannak a tudományban, lévén annak ideje sem tisztázott; lehetséges tudniillik, hogy nem 1086/1087-ben, hanem legkésőbb kilenc-tíz évvel később, Kálmán király országlása idején hunyt el.⁸

6 KMKTK I. 34., 89., 95. p.

7 Kádár, 2021. 410–435. p.

8 *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 411. p.; *Pauler*, 1899. I. 153. p.; *Rokay*, 1990. 19–44.p.

I. (Szent) István király

- 997 második fele? Esztergom? (*in flumine Goron; ad amnem Goron*; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 297., 313. p.; Györffy, 1983. 116. p., *Veszprém*, 1989. Más, aligha tartható tudósítás, illetve történeti vélemény szerint a Garam partján. Ünnepélyes lovaggá avatása, felövezése a Koppány elleni hadjárat kezdetén.)⁹
1000. aug. 23./1001. aug. 22. Esztergom?, Szent István vértanú templom? (MES II. 28–30. [28.] p.; keltére RA 2444. sz.; Györffy, 1983. 158. p.; KMKTK I. 14. p. Késő Árpád-kori, az udvarban élő, bizonytalan eredetű és hitelességű hagyomány szerint a városban koronázták királlyá. Az eltérő, Szekesfehérvárt valószínűsítő véleményekre: Szabados, 2019. 107–110. p.)
- 1003 Kelet-Magyarország/Erdély? (Annales Hildesheimenses. In: CFH I. 140. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 314–315. p.; Györffy, 1983. 169–171. p.; Kristó, 1988. 482–484. p.; KMKTK I. 15. p. Német kútfőnk némileg bizonytalan hitelű tudósítása szerint személyesen vezet hadat anyai nagybátyja, az Erdélyben — vagy annak északi részén — törzsi különhatalmat gyakorló Gyula vezér ellen, azt vélhetően legyőzi, tartományát felszámolja, rokonát pedig annak családjával együtt fogságba ejti.)

9 A XIV. századi krónikakompozíció 41. fejezete szerint a seregével Koppány ellen induló Istvánt a Gran folyóban övezték fel („*Sanctum Stephanum regem in flumine Goron gladio Theutonico more accinxerunt.*” – Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 297. p.), míg a krónika az eseményről hihetőbben beszámoló 64. fejezetében arról olvashatunk, hogy az ifjú nagyfejedelmet Gran folyónál avatták lovaggá („*Postmodum vero congregato exercitu perrexerat obviam hosti suo et ad amnem Goron primitus accinctus est gladio ibique ad custodiam corporalis salutis sue duos principes Hunt et Paznan constituit.*” – Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 313. p.). Mátyás Flórián a szakirodalomban csaknem általánosan elfogadott és számomra is meggyőző felvetése szerint a Garam folyó a valódi helyszín, Esztergom német nevének későbbi félreértése miatt, nyilvánvaló tévedésből, *interpolatio* révén került be a hazai krónikahagyományba (Mátyás, 1894. 585–586. p.).

1009. aug. 23. körül Győr? (DHA I. 58. p.; Györffy, 1983. 182. p.; Makk, 1996. 56. p.; Koszta, 2012. 30–36. p. Országos zsinat és a pécsi püspökség ünnepélyes megalapítása Azo címzetes[?] püspök, pápai *bibliothecarius* és *nuntius* jelenlétében és közreműködésével.)
1009. aug. 23. után Súly, Szent István vértanú kápolnájánál (*Sool*; Veszprém vm., MTFHK III. 250. p.; DHA I. 52–53. p. A veszprémi egyházmegye határainak kijelölése és alapítólevelének kibocsátása. Más kutatói vélemény szerint az eredeti oklevél kibocsátására 1002-ben került sor: RA 3. sz.)

(Orseolo) Péter király

- 1010/1011–
1026/1027? Velence (Velencei Köztársaság; Wertner, 1892. 81. p.; Pauler, 1899. I. 75. p.; Szegfű, 1994.; Báling, 2021. 352–353. p.)
1038. aug. vége/késő
ősz Székesfehérvár (*Chronicon Herimanni Contracti monachi*. In: CFH II. 1143. p.; Pauler, 1899. I. 78. p.; Györffy, 1984. 835. p. Királlyá koronázása.)
- 1041 második fele Ostmarki Őrgrófság (Német-római Bir., ma Ausztria; *Annales Altahenses*. In: CFH I. 93–94. p.; *Chronicon Herimanni Contracti monachi*. In: CFH II. 1143. p.; *Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 324–325. p.; Pauler, 1899. I. 80. p.)
1041. okt. vége/dec. Regensburg?; Ulm? (Bajor Hercegség, Német-római Bir., ma Bajorország, utóbbi Sváb Hercegség, ma mindkettő Németo.; *Chronicon Herimanni Contracti monachi*. In: CFH II. 1143. p.; UH III. 111–114. p.; Pauler, 1899. I. 80. p. Személyesen kér fegyveres támogatást trónja visszaszerzéséhez III. Henrik német királytól.)
1044. aug. eleje k. Székesfehérvár (*Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 133. p.; Pauler, 1899. I. 88. p.; Makk, 1996. 77. p.; Bácsatyai, 2022. 27. p. Az időpontra uo. Trónra ültetése, vagy más vélemény szerint újbóli királlyá koronázása III. Henrik német király és annak főhűbéresei jelenlétében.)

1045. máj. 26. Székesfehérvár (Annales Aduntenses. In: CFH I. 89. p.; Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 99. p.; Chronicon Austriacum anonymi. In: CFH I. 504. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 333. p.; *Pauler*, 1899. I. 89–90. p.; *Bácsatyai*, 2022. 27. p. A hívására az országra jött III. Henrik német királytól hűbérbe kapja a Magyar Királyságot.)
- 1046 közepe k. Zsitvatő (*Situatu, Sytiaten*, Komárom vm.; ÁMTF I. 464–465. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 339. p.; *Pauler*, 1899. I. 92. p.; *Györffy*, 1984. 846. p. Székesfehérvár felé sietve átkel a Dunántúlra.)
- 1046 kora ősz (?) *Zamur* falu (Kétséges azonosíthatóságú helynév: alighanem Zámolyt [Fejér vm.; ÁMTF II. 417. p.; *Pauler*, 1899. I. 93. p.], esetleg — szerintem nagyobb valószínűséggel — Szomort [Esztergom vm.; ÁMTF II. 312. p.] takarja; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 342–343. p. A Vazul-fiak-párti lázadók általi fogságba ejtése és megvakítása.)
- 1046 kora ősz (?) Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 343. p.; *Pauler*, 1899. I. 93. p. Bebörtönzése és fogsága. Az eseményt, illetve Péter második bukását Makk F. októberre datálja: *Makk*, 1990. 24. p., 11. jegyz.)

(Aba nembeli) Sámuel király

- 1041 vége/1042. febr. eleje Székesfehérvár? (Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 93. p.; *Kandra*, 1891. 48–50. p. Vélelmezhető királlyá koronázása.)
1042. febr. dereka k. Ostmarki Őrgrófság Himberg és Bécs körüli vidéke (Német-római Bir., ma Alsó-Ausztia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 326–327. p.; Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 95–96. p.; *Kandra*, 1891. 67. p.; MNHT III. 38–40. p. Betörés a Birodalom Duna jobb partján elterülő határsávjába.)

1042. febr. 15–16. Tulln (Ostmarki Ögrófság, Német-római Bir., ma Tulln an der Donau, Alsó-Ausztria; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 326–327. p.; Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 95–96. p.; Pauler, 1899. I. 81. p. Villámhadjáraton a Birodalom ostmarki határvidékén.*)
1042. febr. vége/
márc.–ápr. 11.? Marosvár (más néven Csanád, Csanád vm., ma Cenad, Nagycsanád, Temes m., Románia; ÁMTF I. 850–853. p.; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 329–330. p.; Legenda Sancti Gerhardi episcopi. In: SRH II. 500. p. Más vélemény szerint a király nem az 1042. év nagybőjtjét [febr. 24.–ápr. 11.], hanem 1044 nagybőjtjének időszakát [márc. 7.–ápr. 22.] töltötte Csanádon, Szent Gellért püspöki székhelyén. Pauler, 1899. I. 84–85. p.; ÁKÍF 425. p., 1556. jegyz.; Pláner, 2016. 295. p.; Bácsatyai, 2022. 26. p.)*
1044. júl. 5. Ménfő (Győr vm., ma Ménfőcsanak; ÁMTF II. 609. p.; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 330–332. p.; Chronicon Herimanni Contracti monachi. In: CFH II. 1143–1144. p.; Négyesi, 1994.; Polgár, 2016.; Pláner, 2016. 299–300. p. Döntő vereséggel zárult csata III. Henrik német király birodalmi seregével.*)

I. András király

- 1032/1033 Csehország (gyaníthatóan elsősorban Prága; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 321., 334. p.; Wertner, 1892. 115. p.; Pauler, 1899. I. 76., 83. p.; Font, 2015. 608. p.; Báling, 2021. 374., 390. p. Száműzetésben testvéreivel a cseh fejedelmi székhelyen, Prágában.*)
- 1030-as évek közepe Lengyelország (véltetően javarészt Krakkó és környéke; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 334., 336. p.; Báling, 2021. 390–393. p. Száműzetésben testvéreivel a lengyel királyi székhelyen, Krakkóban.*)

1030-as évek dereka–1046 első fele	Kijevi Rusz (kezdetben Volhinia, majd, javarészt feltehetően az óorosz állam magterülete, Kijev és környéke; <i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 336–337. p.; Wertner, 1892. 115. p.; Font, 2015. 614. p.; Báling, 2021. 391–393. p.)</i>
1046 nyár vége	Abaújvár (Abaúj vm.; <i>ÁMTF I. 58–62. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 337. p.; Bácsatyai, 2022. 28. p.</i> Oldalán és egyetértésben fivérével, Levente herceggel megegyezik a Vata által vezetett felkelőkkel.)
1046. szept. 22. k.	Pest keleti határa közelében (<i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 339. p.)</i>
1046. szept. 24.	a pesti rév közelében (<i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 341. p.</i> Beneta püspököt kiszabadítja a pogány lázadók kezéből.)
1046 késő ősz/dec.?	Székesfehérvár (<i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 343. p.; Chronicon Herimanni Contracti monachi. In: CFH II. 1144. p.</i> Királlyá koronázása. Más kutatói vélemény szerint királlyá avatására megfelelő szakrális fel-ségjelvény hiányában csak 1047 elején, tavaszán került sor: <i>Makk, 1990. 24. p., 11. jegyz.; 25. p., 15. jegyz.)</i>
1057/1058	Székesfehérvár? (<i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 352–353. p.; Annales Posonienses. In: SRH I. 125. p.; Pauler, 1899. I. 105. p.</i> Idősebb fia, Salamon herceg királlyá koronázásán.)
1058. szept. 20. k.?	a Morva folyó közelében (Ostmarki Örgrofság, Morvamező, Német-római Bir., alighanem Marchegg közelében, ma Alsó-Ausztria; <i>Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 351. p.; Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 102. p.; UH IV. 47–48. p.; Pauler, 1899. I. 105. p.; Makk, 1990. 37. p.; Bácsatyai, 2022. 35. p.</i> Személyes találkozó, tárgyalás és békemegállapodás IV. Henrik német királlyal, illetve annak gyámjaival.)

- 1059 vagy 1060 eleje? Várkony (*Varkun*, azonosítása kérdéses;¹⁰ *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 353–355. p.; Makk, 1990. 39. p.; Bagi, 2017. 217. p.; Bácsatyai, 2022. 35–36. p. Öccse, Béla nyitrai-bihari herceg színe előtt elismeri Salamon trónörökös elsőbbségi jogait és királyságát.*)
- 1060 dereka–második fele Mosonvár keleti előterében (Moson vm., ma Moson-magyaróvár; *ÁMTF IV. 160–168. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 356–357. p.; Annales In: SRH I. 125. p.; MNHT III. 95. p.; Bácsatyai, 2022. 36. p. Béla herceg hívei általi foglyul ejtése.*)
- 1060 második fele/ vége Zirc (*Scirc*, Veszprém vm.; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 357. p.; Annales Posenienses. In: SRH I. 125. p.; Györffy, 1984. 865. p.; Bácsatyai, 2022. 36. p. Fogsága, majd alighanem dec. 6. elé helyezhető elhunyt.*)

I. Béla király

- 1032/1033 Csehország (gyaníthatóan elsősorban Prága; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 321., 334. p.; Báling, 2021. 390. p. Száműzetésben bátyjai, András és Levente oldalán a cseh fejedelmi székhelyen, Prágában.*)
- 1030-as évek első fele–1047/1048 Lengyelország (*Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 335–336. p.; Dowiat, 1695.; Labuda, 1992. 175., 183. p.; Font, 2015. 608. p.; Báling, 2021. 390–393. p.*)
- 1047/1048?–1059/1060 Magyarország, javarészt vélhetően a Nyitra-bihari dukátus területe (*Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 344–345. p.; Pauler, 1899. I. 96–97. p.; Kristó – Makk, 2001. 85–86. p.; KMKTK I. 30. p. Bátyja, I. András hívására hazatér, és átveszi az ország mintegy harmadára kiterjedő dukátus kormányzását.*)

10 Várkonyt a kutatás java része a Szolnok vm.-i faluval azonosítja (ma Tiszavárkony), de a kora középkorban Baranya (ma Zengővárkony, *ÁMTF I. 402. p.*), Pozsony (ma Vrakúň, Nyékvárkony, Szlovákia) és Borsod vármegyében (ma Sajóvárkony néven Ózd része) is feküdt Várkony nevű település.

- 1057/1058 Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 352–353. p.; Annales Posonienses. In: SRH I. 125. p.; *Pauler*, 1899. I. 105. p. Unokaöccse, Salamon herceg királlyá koronázásán.)
- 1059 vagy 1060 eleje? Várkony (Varkun; Azonosításának kérdéseit ld. fentebb; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 353–355. p.; *Makk*, 1990. 39. p.; *Bagi*, 2017. 217. p.; *Bácsatyai*, 2022. 35–36. p. Formális hűségesküje és Salamon trónörökös királyságának elismerése bátyja, I. András színe előtt.)
- 1059 vége/1060 eleje Lengyelország (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 355–356. p.; *Pauler*, 1899. I. 107. p. Kevéssel a várkonyi jelenet után családjával együtt sógorához, II. Boleszláv nagyfejedelemhez menekül.)
1060. szept./nov. a Tisza vidékén (feltehetően a folyó felső szakaszánál, a Tiszántúl északi részén; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 356–357. p.; MNHT III. 95. p.; KMKTK I. 35. p. Döntő győzelmet arat I. András király serege felett.)
1060. dec. 6. Székesfehérvár (Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 102. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 358. p.; Chronicon Henrici de Mügeln. In: SRH II. 172 p.; *Bácsatyai*, 2022. 36. p. Királlyá koronázása.)
- 1061 első fele? Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 359–360. p.; *Pauler*, 1899. I. 109–110. p.; *Bácsatyai*, 2022. 36. p.; *Kristó Gyula*: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 18. [1965] 49–50. p. A pogány hit követőinek utolsó nagyszabású megmozdulásához vezető országos gyűlésen, egyházi és világi előkelőivel együtt.)
- 1063 nyara/szept. első napjai Dömös (*Demes*; Visegrád vm., ma Pest vm., ÁMTF IV. 629–633. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 360. p. Nem sokkal későbbi halálához vezető, súlyos balesete a királyi udvarházban.)

1063. szept. 11. *Kynisua/Kyrusna* patak mente (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 360. p.; Chronicon Zagradiense. In: SRH I. 208–209. p.; Chronicon Budense. Textum recognovit, notis illustravit, lemmata ac indices adiecit, et praefatus est Josephus Podhradczky. Buda, 1838. 120. p. A németek elleni hadra kelését csupán néhány nappal követő elhunyt.)¹¹

Salamon király

- 1057/1058 Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 352–353. p.; Annales Posonienses. In: SRH I. 125. p.; *Pauler*, 1899. I. 105. p. Atyja, I. András általi királlyá koronáztatása.)
- 1060 első fele Ostmarki Ögrófság, Német-római Bir. (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 356. p.; Vö. Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 102. p.; *Pauler*, 1899. I. 107. p. Atyja, I. András király Béla herceg támadásától tartva családja többi tagjával együtt német földre, IV. Henrikhez küldi.)
1061. jan. 6. után/febr. vége Regensburg (Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 102. p.; Vö. UH IV. 89–92. p. Anyjával, Anasztázia királynéval — fegyveres támogatás reményében — felkeresi IV. Henrik német királyt.)
- 1061 kora tavasza Frank Hercegség, Német-római Bir., ma Bajorország északi része, Németo.; Annales Altahenses maiores. In: CFH I. 102. p.; Vö. UH IV. 93–94. p.; *Pauler*, 1899. I. 109. p. IV. Henrik király és a birodalmi kormányzat hatalmasságainak oldalán hitvesével, Judit hercegnővel a frank tartományba megy.)

11 A vízfolyást *Pauler* Gy. — korántsem teljesen meggyőző érveléssel — a Dénesfánál a Répcébe ömlő Kőris-patakkaal azonosította: *Pauler*, 1899. I. 431. p., 224. jegyz.

1063. szept. eleje k. Moson? (*Annales Altahenses maiores*. In: CFH I. 103. p.; *Pauler*, 1899. 111–112. p.; MNHT III. 99. p. Feltehetően IV. Henrik oldalán, a német uralkodó hadseregében.)
1063. szept. közepe Székesfehérvár (*Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 361. p.; Vö. UH IV. 145–146. p.; *Pauler*, 1899. I. 112. p.; *Bácsatyai*, 2022. 38. p. IV. Henrik német király ünnepélyesen megkoronáztatja és trónra ülteti.)
- 1063 vége/1064. jan. első napjai Moson (*Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 362. p.; MNHT III. 101. p.; *Bácsatyai*, 2022. 38. p. Az unokatestvérei támogatására sereggel Magyarországra jött II. Boleszláv lengyel nagyfejedelem elől a várba húzódik vissza.)
1064. jan. 20. Győr (*Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 362. p.; *Pauler*, 1899. I. 113. p.; *Makk*, 1987. 31. p.; *Bácsatyai*, 2022. 39. p. Esküvel megerősített békét köt Géza herceggel és annak testvéreivel.)
1064. ápr. 11–12. Pécs (*Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 362–363. p.; *Makk*, 1987. 32. p. A húsvét ünnepét Géza herceggel üli meg, aki a szentmise előtt megkoronázásával elismeri jogos uralkodójának.)
- 1068 Meszesi-kapu (*portus Meses*, Szolnok vm., ma Románia; *Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 366. p. Az országba tört nyugati nomádok — feltehetően úzok, esetleg részben besenyő töredékek — elleni, Géza és László herceggel közösen vezetett hadjáraton.)
- 1068 Doboka (*Dobuka*, Doboka vm., ma Dăbâca, Kolozs m., Románia; ÁMTF II. 66–67. p.; *Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 366. p.; MNHT III. 105. p.)
- 1068 Kerlés domb (*mons Kuryeleys*, más néven Cserhalom, Doboka vm., ma Kerlés; Chiraleş területén, Beszterce-Naszód m., Románia; ÁMTF II. 75. p.; *Chronici comp. s. XIV*. In: SRH I. 367–369. p.; MNHT III. 106. p. A betört nomád sereg szétverése unokatestvérei, Géza és László oldalán.)

1071. nov. közepe előtt Szalánkemén (*Zalankemen*, Bizánci Bir., ma Slankemen, Vajdaság, Szerbia; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 370. p.; *Annales Posonienses*. In: SRH I. 126. p. A Bizánci Bir. elleni, a hercegekkel együtt végrehajtott megtorló hadjárat fővezéréként.)
1071. nov. vége előtt Nándorfehérvár (*Nandorfeihar*; Bizánci Bir., ma Beograd, Szerbia; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 370–376. p.; *Annales Posonienses*. In: SRH I. 126. p.; MNHT III. 109–111. p.; *Bácsatyai*, 2022. 41. p. A vár Salamon király vezényletével történő ostroma és elfoglalása.)
1071. nov. vége előtt Buziás falu (*villa Buzias*, feltehetően a Szerémi isp. területén feküdt település [MTFHK II. 242. p.], vagy a mai Угриновци [Belgrád része] keleti határában feküdt, elpusztult falu [*B. Szabó*, 2013. 83. p.]; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 375. p.; MNHT III. 111. p. Hazatérőben a Bizánc elleni hadjáratból elosztja a hadizsákmányt.)
1072. okt. előtt Niš vár (*castrum Nys*, Bizánci Bir., ma Nišava körzet, Szerbia; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 377. p.; *Annales Posonienses*. In: SRH I. 126. p.; Jóannész Kinnamosz: *Epitomé*. In: ÁMTBF 225. p.; MNHT III. 112–113. p.; *Makk*, 1987. 38. p. Második országos hadjárata Géza herceggel a Bizánci Birodalom észak-balkáni határvidéke ellen, a város elfoglalása.)
- 1072 Keve (*Keue*, Csanád vm., ma Kovin, Kevevára, Vajdaság, Szerbia; ÁMTF III. 317–319. p.; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 377. p.; MNHT III. 113. p. Salamon és Géza herceg seregének szétválása a hadjárat után.)
- 1072/1073 Esztergom (*Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 378. p. Több napig tartó tárgyalás a városban és egy a közelében fekvő szigeten [talán a mai Primás-sziget?] és újabb békealku megkötése Géza herceggel.)
- 1073 közepe/második fele Székesfehérvár (*Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 378. p.)

- 1073 második fele Megyer falu (*villa Meger*; biztosan nem azonosítható helynév, talán a Pest [ma Káposztásmegyer, Bp., IV. ker.], illetve a Buda melletti [ma Békáscsaba, Bp. III. ker.] két Megyer valamelyikét takarja; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 378. p.)
1073. okt./nov. fordulója a Rábca folyó mentén (*flumen Rabcha*, talán Abda vagy Lébény térségében, ma mindkettő Győr-Moson-Sopron vm.; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 378. p.; MNHT III. 116. p. Találkozó és egyesülés és a segítségére jött német csapatokkal.)
1073. dec. 25. Ikervár (*Geminum castellum*, Vas vm.; MTFHK II. 723. p.; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 379. p.; MNHT III. 116. p.)
1073. dec. vége/1074. jan. Zala vármegye (*Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 379. p. Bizonyos Markward német vezér — talán IV. Markwart karintiai herceg, isztriai-krajnai örgróf — társaságában.)
1074. jan. eleje Szekszárd (*Zegzard/Zugzard*, Tolna vm.; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 380. p.)
1074. jan. eleje Kesztlőc helység (*locus Kestelc*, Tolna vm., elpusztult település Szekszárd határában; MTFHK III. 435. p.; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 380. p. Tábort üt, majd a Szent Megváltó bencés monostorban esti misét hallgat.)
1074. febr. 24. k. Nog (Nagy?) fia egyházánál (azonosíthatatlan templom Szolnok vm.-ben a Tisza keleti partján, alighanem a mai Tiszafüred vidékén; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 383. p.)
1074. febr. 26. Kemej (*Kemei/Kemey*, Szolnok vm., a Tisza bal partján a Tiszafüred, Nagyiván, Szerep, Karcag és Törökszentmiklós települések által határolt terület; *Chronici comp.* s. XIV. In: SRH I. 383. p.; MNHT III. 118–119. p. Súlyos vereséget mér Géza hercegre.)

1074. febr. utolsó napjai Kotajd (*Cothoyd/Chotoid*; Vitatott azonosítású helynév; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 386. p.; MNHT III. 119. p. Seregével átkel a Tisza jobb partjára.)¹²
1074. febr. vége k. Péter fia udvarháza (talán a későbbi Pest vm.-i Péterivel azonos. ÁMTF IV. 553. p.; *Zsoldos*, 1995. 346–349. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 386. p.)
1074. márc. 12. Rákos (*Rakus*, Visegrád vm., ma Budapest VIII., X., vagy XIV. ker. része; ÁMTF IV. 550–551. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 387–388. p. MNHT III. 123. p. A hercegekkel való csatára készülvén tábort út.)
1074. márc. 14. Mogyoród hegy alja (*mons Monorod*, Visegrád vm., a mai Mogyoród, Pest vm. vélhetően déli határában; ÁMTF IV. 531–532. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 388–391. p.; *Pauler*, 1899. I. 126–127. p.; MNHT III. 123–125. p. Döntő vereséget szenved Géza és testvérei seregétől.)
1074. márc. 14/15. Szigetfő (*Zyhetfeu*, Visegrád vm., ma Pest vm.; ÁMTF II. 407–408. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 391. p. Átkel a Dunántúlra.)
1074. márc. vége k. Mosonvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 391., 393. p.; *Pauler*, 1899. I. 128. p. Csatlakozik a várban menedékre lelt anyjához és hitveséhez, Judit királynéhoz.)
- 1074 tavasza/kora nyara Pozsony (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 393. p. Moson mellett másik utolsó erőssége az országban.)
- 1074 tavasza/kora nyara a Fertő-tó északkeleti partvidéke (talán Nezsider, ma Neusiedl am See környékén, Moson vm., ma Burgenland, Ausztria; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 395–397. p.; *Pauler*, 1899. I. 128–129. p. Szétveri a sakkban tartására a térségbe vezényelt besenyő sereget.)

12 Felmerült, hogy helynév az Egyek környéki Kota-ért takarja, de a Tokajjal való identifikálási javaslatnak is akadtak hívei. Vö. *Zsoldos*, 1995. 346–348. p.

1074 dereka (máj./jún.?)	Stájer Őrgrófság (Német-római Bir., ma Stájerország, Ausztria; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 397. p. Anyját és feleségét magával víve segítségért indul IV. Henrik királyhoz.)
1074 dereka (máj./jún.?)	Admont (Stájer Őrgrófság, Német-római Bir., ma Stájerország, Ausztria; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 397. p. Anyját és nejét a helyi Szent Balázs bencés apátságban hagyja.)
1074. aug./szept.	Sempte (<i>Sempte</i> ; Nyitra vm., ma Šintava, Szlovákia; ÁMTF IV. 459–460. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 398. p.; MNHT III. 131. p. IV. Henrik király betörő seregében.)
1074. aug./szept.	Nyitra (<i>Nitria</i> ; Nyitra vm., ma Szlovákia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 398–399. p.; MNHT III. 131. p. Három magyar dandárral megkísérli a vár elfoglalását.)
1074. szept.	Pozsony (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 400. p.)
1076 nyara?	„Magyarország határvidéke” (Pozsony, esetleg Mosonvár; Chronicon Lamberti Herselfeldensis monachi. In: CFH II. 1393. p.)
1081 első fele	Pozsony (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 407. p.)
1082?–1083. aug. 17. k.	Visegrád (ÁMTF IV. 705–712. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 407. p.; Legenda Sancti Stephani regis maior et minor. In: SRH II. 434. p. Az ellene szót összeesküvés vádjával I. László király bebörtönözteti és fogságban tartja.)
1083 kora ősze	Regensburg (Bajor Hercegség; Német-római Bir., ma Németo.; Legenda Sancti Stephani regis maior et minor. In: SRH II. 434. p.; Chronicon Bernoldi monachi. In: CFH I. 413. p. Fogságából kiszabadulva feleségéhez távozik.)
1084/1085	a Szeret-Prut-vidéki (moldvai) besenyők földje (ma Moldva, Románia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 408. p. Támogatását kérve felkeresi Kutesk besenyő vezért.)

- 1084/1085 Ung és Borsova vármegyék területe (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 408–410. p.; MNHT IV. 6. p. Kutesk besenyő vezérrel betör az országba, a Felső-Tisza vidékén azonban I. László szétveri seregüket.)
- 1086/1087 Bulgária északi, Duna menti része (Bizánci Bir., ma Bulgária; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 409–410. p.; Anna Komnéné: Alexiasz. In: ÁMTBF 103–104. p.; *Kádár*, 2012. 73. p. Cselgu besenyő vezérhez csatlakozva nomád csapatok élén betör a Bizánci Birodalomba, de a határ közelében súlyos vereséget szenved, majd menekülése közben eltűnik.)
- 1097/1101 k. Póla vagy környéke? (Isztriai Őrgrófság, Német-római Bir., ma Pula, Istarska županija, Horváto.; *Rokay*, 1990.)

I. Géza király

- 1040-es évek eleje–1047/1048? Lengyelország (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 344–345. p.; *Karácsonyi*, 1926. 10–14. p.; *Labuda*, 1992. 175., 183. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 106. p.; *Báling*, 2021. 433. p. Gyermeksége az emigrációban.)
- 1047/1048?–1059/1060 Magyarország, javarészt vélhetően a Nyitra-bihari dukátus területe (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 344–345. p.; *Pauler*, 1899. I. 96–97. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 106. p.; *KMKTk* I. 30. p.)
- 1059 vége/1060 eleje Lengyelország (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 355–356. p.; *Pauler*, 1899. I. 107. p. Atyja és többi családtagja oldalán külföldre menekül.)
1063. szept. második fele/az év vége Lengyelország (minden bizonnyal nagybátyja, II. Boleszláv nagyfejedelem udvarában; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 361. p.; *Pauler*, 1899. I. 112. p.; *Györffy*, 1984. 870. p. Öccseivel, László és Lampert hercegekkel külföldre menekül.)

1064. ápr. 11–12. Pécs (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 362–363. p.; *Makk*, 1987. 32. p. A húsvét ünnepét Salamonnal együtt üli meg, akit ismét elismer az ország jogos uralkodójának.)
- 1068 Meszesi-kapu (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 366. p.; MNTH III. 105. p. Az országba tört kelet-európai nomádok — feltehetően úzok, esetleg részben besenyő töredékek — elleni, Salamon királlyal közösen vezetett hadjáraton.)
- 1068 Doboka (*Dobuka*, Doboka vm., ma Dăbâca, Kolozs m., Románia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 366. p.; MNHT III. 105. p.)
- 1068 Kerlés domb (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 367–369. p.; MNHT III. 106. p. A betört nomád sereg szétverése unokatestvérei, Salamon oldalán.)
1071. nov. közepe előtt Szalánkemén (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 370. p.; Annales Posenienses. In: SRH I. 126. p. A Bizánci Bír. elleni, a királlyal együtt végrehajtott megtorló hadjárat vezéréként.)
1071. nov. vége előtt Nándorfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 370–376. p.; Annales Posenienses. In: SRH I. 126. p.; MNHT III. 109–111. p.; *Bácsatyai*, 2022. 41. p. A vár Géza király vezényletével folytatott ostroma és elfoglalása.)
1071. nov. vége előtt Buziás falu (*villa Buzias*, Szerémi isp.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 375. p.; MNHT III. 111. p. Hazatérőben a Bizánc elleni hadjáratból.)
1072. okt. előtt Niš vár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 377. p.; Annales Posenienses. In: SRH I. 126. p.; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 225. p.; MNHT III. 112–113. p.; *Makk*, 1987. 38. p. Második országos hadjárata Salamon királlyal a Bizánci Birodalom ellen.)

- 1072 Keve (Keue, Csanád vm., ma Kovin, Kevevára, Vajdaság, Szerbia; ÁMTF III. 317–319. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 377. p.; MNHT III. 113. p. A közös országos sereg szétválása a hadjárat után.)
1074. jan. Igyfan (*Igfan*, részint Bihar vm., kiterjedt erdőség Erdély északnyugati határán, mai nevén Réz-hegység, Románia; ÁMTF I. 570. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 380–381. p. Téli vadászaton a Salamonnal kötött fegyverszünet idején.)
1074. febr. 26. Kemej (*Kemei/Kemey*, Szolnok vm.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 383. p.; MNHT III. 118–119. p. Nagy vereséget szenved Salamon királytól.)
1074. febr. 26/27. Kotajd (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 384. p.; MNHT III. 119. p. A csatából menekülve átkel a Tisza nyugati partjára.)
1074. febr. 28. k.–
márc. eleje Vác (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 385., 387. p. Találkozása öccsével, Lászlóval és Ottó morva herceggel, illetve ottani letáborozásuk.)
1074. márc. 13. Cinkota birtok (*allodium Zynkota/Zyngota*, Visegrád vm., ma Bp. XVI. ker.; ÁMTF IV. 512–513. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 388. p.)
1074. márc. 14. Mogyoród hegy alja (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 388–391. p.; *Pauler*, 1899. I. 126–127. p.; MNHT III. 123–125. p. Súlyos verséget mérnek Salamon király seregére.)
- 1074 dereka? Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 394. p.; *Annales Posoniensis*. In: SRH I. 126. p.; *Vö. DHA I. 213–218. p. Megkoronázása, minden bizonnyal fivéreai jelenlétében.*)¹³

13 Más, a Pozsonyi Évkönyv adatán alapuló kutatói vélemények szerint királlyá avatására egy évvel később, 1075 tavaszán vagy végén került sor (*Györffy*, 1984. 886. p.; *Makk*, 1987. 40. p.; *Moravcsik*, 1935. 46–47. p., 194. jegyz.).

- 1074 közepe/második fele Vác (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 394. p.)
1076. dec. 25. Szekszárd (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 402. p.; *Ráth*, 1866. 5. p.)

I. László király

- 1040-es évek első fele–1047/1048? Lengyelország (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 344–345. p.; Anonymi Galli Chronicae Polonorum. In: CFH I. 488. p.; *Karácsonyi*, 1926. 10–14. p.; *Dowiat*, 1965. p.; *Labuda*, 1992. 175., 183. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 116. p.; *Báling*, 2021. 446–447. p. Születése és gyermekévei az emigrációban.)
- 1047/1048?–1059/1060 Magyarország, javarészt vélhetően a Nyitra-bihari dukátus területe (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 344–345. p.; *Pauler*, 1899. I. 96–97. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 116. p.; KMKTK I. 30. p.)
- 1059 vége/1060 eleje Lengyelország (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 355–356. p.; *Pauler*, 1899. I. 107. p. Atyjával és testvéreivel külföldre menekül.)
1063. szept. második fele/az év vége Lengyelország (minden bizonnyal anyai nagybátyjuk, II. Boleszláv lengyel nagyfejedelem udvarában; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 361. p.; *Pauler*, 1899. I. 112. p.; *Györffy*, 1984. 870. p. Fivéreivel, Géza és Lampert hercegekkel külföldre távozik.)
- 1068 Meszesi-kapu (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 366. p. Az országba támadt kelet-európai nomádok elleni, Salamon királlyal közösen vezetett hadjáraton.)
- 1068 Doboka (*Dobuka*, Doboka vm., ma Dăbâca, Kolozs m., Románia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 366. p.; MNHT III. 105. p.)
- 1068 Kerlés domb (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 367–369. p.; MNHT III. 106. p. A betört nomád sereg szétverése unokatestvérük, Salamon oldalán.)

1071. nov. közepe előtt Szalánkemén (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 370. p.; Annales Psonienses. In: SRH I. 126. p.; MNHT III. 109. p. A Bizánci Bir. elleni, a királlyal együtt végrehajtott megtorló hadjárat egyik vezéréként.)
1071. nov. vége előtt Nándorfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 370–376. p.; Annales Psonienses. In: SRH I. 126. p.; MNHT III. 109–111. p.; *Bácsatyai*, 2022. 41. p. A vár ostroma és bevétele.)
- 1071, nov. vége előtt Buziás falu (*villa Buzias*, Szerémi isp.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 375. p.; MNHT III. 111. p. Hazatérőben a bizánciak elleni hadjáratból.)
- 1072 nyíri részek (*partibus Nyir*, Nyírség, Szabolcs ill. Szatmár vm.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 377. p.; Bátyja, Géza herceg utasítása szerinti távolmaradása a második bizánci hadjáratról.)
- 1073 Bihar város (*civitas Byhor*, ma Biharia, Bihar m., Románia; ÁMTF I. 601–603. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 377. p.)
- 1073 ősze? Kijevi Rusz (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 377., 380–381. p.; *Pauler*, 1899. I. 121. p.; *Font*, 2005. 133–134. p. Testvére, Géza tanácsára vagy inkább megbízásából segítségért megy az óorosz államba.)
- 1073 vége/1074. márc. Morvaország (minden bizonnyal Olomouc, ma Cseho.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 381–382. p.; *Pauler*, 1899. I. 123., 125. p. Bátyja utasítására fegyveres segítséget kér és kap sógoruk, Ottó olomuci herceg udvarában.)
1074. febr. 28. k.–márc. eleje Vác (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 385., 387. p. Találkozása bátyjával, Géza herceggel, illetve ottani le-táborozásuk.)
1074. márc. 13. Cinkota birtok (*allodium Zynkota/Zyngota*, Visegrád vm., ma Bp. XVI. ker.; ÁMTF IV. 512–513. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 388. p.; MNHT III. 123. p.)

1074. márc. 14. Mogyoród hegy alja (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 388–391. p.; MNHT III. 123–125. p.; *Pauler*, 1899. I. 126–127. p. Testvéreivel legyőzik és szétverik Salamon király főerejét.)
- 1074 dereka? Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 394. p.; Annales Posoniensis. In: SRH I. 126. p.; Vö. DHA I. 213–218. p. I. Géza király megkoronázása, minden bizonnyal testvérei jelenlétében.)¹⁴
1074. szept.(–okt.?) Pozsony (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 401. p. So-káig sikertelenül ostromolja a Salamon által védett várat.)
1083. aug. 15–20. Székesfehérvár (Legenda Sancti Stephani regis maior et minor. In: SRH II. 432–437. p.; *Pauler*, 1899. I. 147–149. p.; *Klaniczay*, 2000. 114–115. p. I. Istvánnak László király jelenlétében lefolytatott szentté avatása.)
1083. nov. 3–5. Székesfehérvár? (Legenda Sancti Emerici ducis. In: SRH II. 459–460. p.; *Pauler*, 1899. I. 150–151. p. Imre herceg szentté avatása. Valószínűsíthető, hogy a király jelen volt az eseményen.)
- 1084/1085 Ung és Borsova várak vidéke; Bököny (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg vm.) mellett? (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 408–410. p.; *Gyárfás*, 1873. 183–184. p.; MNHT IV. 6. p. Szétveri a Salamonnal az országba tört besenyő sereget.)
1090. jún. 20. k. Esztergom közelében (talán Komárom?; Chronica Cosmae Pragensis. In: CFH I. 804. p.; *Pauler*, 1899. I. 154. p.; *Kádár*, 2018/b. 33. p. Fogadja Jaromír-Gebhard prágai püspököt.)
- 1091 tavasza/kora nyara Szlavónia (DHA I. 273–274. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 406., 412. p.; MNHT IV. 10. p.; *Bácsatyai*, 2022. 53. p. Átvonul Horvátország birtokba vétele céljából.)

14 Az esemény időpontja körüli véleményekre ld. 10. jegyz.

1091 tavasza/kora nyara	Horvátország (DHA I. 273–274. p.; <i>Chronici comp. s. XIV.</i> In: SRH I. 406. p.; <i>Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum.</i> In: CFH III. 2225. p.; MNHT IV. 10. p.; <i>Körmendi</i> , 2015.; <i>Bácsatyai</i> , 2022. 53. p. Elfoglalja és hódoltatja a horvát államot.)
1091 nyara	Pogányos (<i>fluvius Paganti</i> , ma Pogănișului folyó mente, Csanád vm., feltehetően a mai Iklód; Icloda vagy Temesberény, Berini közelében, Temes m., Románia; <i>Chronici comp. s. XIV.</i> In: SRH I. 413–414. p.; MNHT IV. 13–14. p.; <i>Körmendi</i> , 2015. 461. p. Megsemmisíti az országba tört, Kapolcs vezette kun főszereget.)
1091 nyara/második fele	Nándorfehérvár (DHA I. 271–272. p.; <i>Makk</i> , 1992. 21–23. p.; <i>Makk</i> , 1996. 131–132. p. A feltehetőleg a kunok betörése hátterében álló bizánciak elleni megtorló hadjárat.)
1091. szept. 1.	Somogyvár? (Somogy vm.; DHA I. 267–268. p.; <i>Kiss</i> , 2001.; <i>Körmendi</i> , 2015. 460–461. p.; KMKTK I. 49. p. A Szent Egyed bencés apátság megalapítása.)
1091/1092	a Duna ismeretlen, bizonyára délvidéki, Csanád megyei (?) szakasza közelében (<i>Chronici comp. s. XIV.</i> In: SRH I. 414. p. Az Ákos vezér vezetésével az országba tört kun sereg szétverése, illetve kiűzése.) ¹⁵
1092?	Tyerebovli Fejedelemség (Kijevi Rusz, ma Terebovlj, Ternopili Kerület, Ukrajna; <i>Chronici comp. s. XIV.</i> In: SRH I. 414. p.; <i>Makk</i> , 1996. 136. p.; <i>Font</i> , 2005. 135–136. p. Büntetőhadjáratot vezet Vaszilko Rosztiszlavics tyerebovli fejedelem ellen.)

15 A szakirodalomban — a Gyárfás munkájára hivatkozó Pauler Gy. közlése nyomán (*Pauler*, 1899. I. 160., 448. p., 317. jegyz.; *Karácsonyi*, 1926. 54. p.; *Bácsatyai*, 2022. 55. p.) — felmerült vélekedés szerint az összecsapásra Orsova (ma Orșova, Mehedinți m., Románia) vidékén, „azon túl” került sor. Gyárfás azonban nem nyilatkozik a csata helyszínét közelebbi illetően, és Orsovát meg sem említi (*Gyárfás*, 1873. 185. p.).

1092. máj. 20. k. Szabolcs (Szabolcs vm.; *Závodszy*, 1904. 157. p.; *Pauler*, 1899. I. 162–165. p.; *Bácsatyai*, 2022. 54–55. p. Törvényhozó zsinaton.)
- 1093? Krakkó (Lengyel Nagyfejedelemség; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 415. p.; Vö. Anonymi Galli Chronicae Polonorum. In: CFH I. 489. p.; MNHT IV. 19–20. p. Hadat vezet a lengyel uralkodóház belső viszályainak rendezése céljából és állítólag három hónapig ostromolja Kis-Lengyelország székvárosát.)*
- 1093? Morvaország (*Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 415. p. Lengyelországból hazatérőben betör a cseh-morva államba is.)*
1095. júl. közepe/második fele a magyar-morva határ innenső (keleti) oldalán (*Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 419–420. p.; Pauler*, 1899. I. 176. p.; *Karácsonyi*, 1926. 85–86. p.; *Bagi*, 2016. Serege élén Csehországba tartva megbetegszik és meghal.)

Kálmán király

- 1095 első negyede–júl./aug. k. Lengyelország (feltehetően Krakkó; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 419–420. p.; Pauler*, 1899. I. 176. p. Trónörökösi jogai fenyegetése miatt külföldre távozik.)
1096. máj. vége/jún. Temes vidéke (*Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 422. p.; MNHT IV. 32. p.; Bácsatyai*, 2022. 57–58. p. A Pierre d'Amiens szerzetes által vezetett francia és német keresztes sereg nyomában.)

1096. júl. eleje k. „fehérvári mező, Szent Márton kápolnájánál” (*in campo Belegrave secus oratorium Sancti Martini*, vitatott fekvésű földrajzi objektum.¹⁶ Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 39. p.; *Veszprém*, 2005. 513. p. Szétveri a Gottschalk pap által vezetett, javarészt németekből álló kereszties sereget.)
1096. júl. közepe–aug. dereka Mosonvár vidékén (Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 40–41. p.; MNHT IV. 29–31. p.; *Veszprém*, 2005. 509–510. p. Az egymás nyomában az országba vonult kereszties seregek közelében, illetve tárgyalásai azok vezéreivel.)
1096. szept. dereka Sopron? vár közelében (*castellum Cyperon*; Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 42–43. p.; *Veszprém*, 2005. 511. p. A helynevet Pauler Szentmártonhegygel azonosította: *Pauler*, 1899. I. 197. p.)
1096. szept. közepe Sopron? vár (Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 43. p.; *Veszprém*, 2005. 511. p. Személyes találkozója és több napon át tartó tárgyalásai V. Gottfried alsó-lotharingiai herceggel.)
1096. okt. eleje Zimony térsége (Szerém vm., ma Земун, Belgrád része, Szerbia; Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 44. p.; *Pauler*, 1899. I. 198. p.; MNHT IV. 32. p. A Duna túlsó, bal partján haladva, oldalán annak túszként tartott öccsével, Balduinnal, az ország déli határáig kíséri V. Gottfried herceg kereszties seregét.)
1096. október 12. k. Nándorfehérvár északi határa közelében (Alberti Aquensis canonici Historia Hierosolymitana. In: CFH I. 44. p.; *Pauler*, 1899. I. 198. p.; *Veszprém*, 2005. 514. p.)

16 Legnagyobb valószínűség szerint Székesfehérvárral, esetleg Szentmártonhegygel, a mai Panonhalmával és környékével azonosítható. (*Pauler*, 1899. I. 458. p.; ÁMTF II. 332. p.; ÁKÍF 303. p., 1309. jegyz.)

- 1097 kora tavasza Gvozd-hegység (ma Petrova Gora, Karlovačka županija, Horváto.; *Pauler*, 1888. 211–213. p.; *Pauler*, 1899. I. 200. p.; *Gál*, 2020. 12. p. Jelentős haderő élén bevonul, majd legyőzi IV. Péter horvát [ellen]király seregét.)
- 1097/1098 Várkony (Szolnok vm., ma Tiszavárkony; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 422–423. p.; Pauler*, 1899. I. 203. p.; *MNHT IV. 47. p.; Bácsatyai*, 2022. 59–60. p. A helynév azonosítása a Tisza említése okán egyértelmű. Első, kis híján csatához vezető konfliktusa, majd kibékülése pártütő öccsével, Álmossal.)
1099. jún. első napjai Luczko mező, Morvaország (ma Uherské Hradište, Cseho.; *Chronica Cosmae Pragensis. In: CHF I. 805. p.; Pauler*, 1899. I. 206. p. Sereggel vonul be a cseh dinasztikus viszály rendezése céljából, majd szövetségre lép II. Bretiszláv fejedelemmel.)
- 1099 második fele Premisl (Halicsi Fejedelemség, Kijevi Rusz, ma Przemyśl, Lengyelo.; *Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 423–426. p.; OE 56–57. p.; MNHT IV. 36–41. p.; Font*, 2005. 143–147. p. Hadjárat, a város ostroma és súlyos vereség a nyugati orosz fejedelmek szövetségétől.)
- 1102 Tengerfehérvár (Dalmácia, ma Biograd na Moru, Horváto.; *DHA I. 330. p.; RA 37. sz.; Gál*, 2020. 13. p. Horvát királlyá koronázzák.)
- 1105 Észak- és Közép-Dalmácia (*CDCr. II. 391–392. p.; DHA I. 347–348. p.; Pauler*, 1888. 320–322. p.; *MNHT IV. 43–44. p. Dalmácia középső harmadának az elfoglalása.*)
- 1105 Zára (Dalmácia, ma Zadar, Horváto.; *DHA I. 408. p.; RA I/1. 54. sz.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 426. p.; Andreae Danduli Chronicon Venetum. In: CFH I. 60. p.*)

1106. aug. 7. után? Abaújház (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 426–427. p.; Anonymi Galli Chronicae Polonorum. In: CFH I. 490. p.; *Pauler*, 1899. I. 211–212. p.; MNHT IV. 48. p.; *Bagi*, 2017. 205. p. Személyesen egyezik meg az országba tört II. Boleszláv lengyel nagyfejedelemmel, illetve saját öccsével, Álmos herceggel.)
- 1107/1108? Dömös (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 427–428. p.; KMKTK I. 57. p. Az esemény datálása igencsak bizonytalan, ld. *Orbán*, 1997. 45–47. p.; Az Álmos herceg által alapított Antiochiai Szent Margit társaskáptalan egyházának felszentelésén.)
1108. máj. 25. Trau (Dalmácia, ma Trogir, Horváto.; DHA I. 357. p.; RA 41. sz.; *Bácsatyai*, 2022. 65. p.)

II. István király

1116. febr. dereka/ápr. Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 434. p.; *Pauler*, 1899. I. 225. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 163. p.; Királlyá koronázása.)
1116. máj. 13. Lutkzo-mező, az Olšava mentén (Morvao., magyar–morva határ, ma Zlínský kraj, Cseho.; Chronica Bohemorum Cosmae Pragensis. In: CFH I. 806–807. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 434–437. p.; *Pauler*, 1899. I. 227–229. p.; MNHT IV. 63–66. p.; Kudarcba fulladt találkozó, majd súlyos vereséggel zárult csata I. Vladislav cseh fejedelemmel.)
- 1118 Ostmarki Őrgrófság (Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis I. In: CFH I. 761. p.; Chronica Ottonis Frisingensis episcopi. In: CFH III. 1764. p.; *Pauler*, 1899. I. 230. p.; KMKTK I. 62. p. Betör a szomszédos német tartományba.)

- 1123 Vlagyimír (Volhíniai Fejedelemség, Kijevi Rusz, ma Володимир, Ukrajna; OÉ 94–97. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 437–439. p.; *Pauler*, 1899. I. 231–232. p.; *Font*, 2005. 151–152. p. Félbeszakadt hadjárat Jaroszlav Szvjatopolkovics fejedelem visszahelyezése érdekében.)
1124. júl. Dalmácia (alkalmasint Spalato [ma Split], Horváto.), vagy esetleg Trogir; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 434. p.; DHA I. 416. p.; RA 51. sz.; *Ráth*, 1866. 8. p.; *Gál*, 2015. 62. p.)
- 1127 „az oroszok határőrvidéke” (*marchia Ruthenorum*), vélhetően Magyarország északkeleti, a nyugati óorosz fejedelemségekkel közös határa; Ioannis Dlugossi *Annales seu Chronicae incliti regni Poloniae*. IV. 308. p.; CFH III. Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis. In: CFH III. 2326. p.; *Font*, 2005. 152–154. p. Az ország északnyugati határterületét valószínűsítő lokalizációjára: *Kristó*, 1980. 63–64. p.)
- 1127 nyara Nándorfehérvár (Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 267. p.; *Annales Posenienses*. In: SRH I. 126. p.; *Pauler*, 1899. I. 234. p.; MNHT IV. 73. p. A bizánci császár elleni hadjáraton.)
- 1127 nyara Barancs (Bizánci Bir., ma Браничевско, Szerbia; Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 267. p.; *Annales Posenienses*. In: SRH I. 126. p.; *Pauler*, 1899. I. 234–235. p.; *B. Szabó*, 2013. 104. p.)
- 1127 nyara/ősze Szófia (Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 267. p.; *Annales Posenienses*. In: SRH I. 126. p.; *Pauler*, 1899. I. 235. p.; MNHT IV. 73. p.)
- 1127 nyara/ősze Philippopolisz (ma Plovdiv, Bulgária) vidéke (Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 267. p.; *Annales Posenienses*. In: SRH I. 126. p.; *Pauler*, 1899. I. 235. p.)
- 1128/1129 Eger (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 444. p.; *Pauler*, 1899. I. 237. p.; *Kádár*, 2017.)

1129. okt. előtt Szerémség (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 442. p.; Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 442. p.; Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis I. In: CFH I. 761. p.; *Makk*, 1989. 27. p. A bizánciak ellenni második hadjáratán.)
1129. okt. előtt Barancs (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 442. p.; Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 442. p.; *Pauler*, 1899. I. 236–237. p.; MNHT IV. 75–76. p. A határmenti erősség elfoglalása és lerombolása.)

II. Béla király

- 1126–1129 k. pécsváradi bencés apátság (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 442–443. p.; CDH III/2. 118–128. [127.] p.; RA 93. sz.; *Gállos*, 1975. 10. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 177. p. A kolostorban talál menedéket II. István és főemberei elől.)
1131. ápr. 28. Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 446. p.; *Makk*, 1972. 38–39. p. Megkoronázása.)
- 1131/1132 fordulója k. Arad mellett (Minden bizonnyal az Arad vm-i település, ma Arad m., Románia; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 446–447. p.; *Pauler*, 1899. I. 241. p.; *Makk*, 1972. 42–44. p. A helyszín azonosítására: *Angyal*, 1912. 773–782. p. Országgyűlés tart, ahol hívei leszámolnak a Boriszt támogató ellenpárt prominenseivel.)
1132. júl. 21–22. a Sajó alsó szakasza mentén (feltehetően Zsolca közelében, Abaúj vm., ma Alsó-, Felsőzsolca; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 451. p.; (Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 442. p.; Chronica Ottonis Frisingensis episcopi. In: CFH III. 1765. p.; MNHT IV. 82–84. p.)
- 1133 derekán? a Vág partján (Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 442. p.; *Kádár*, 2018/b. 52. p.; KMKTK I. 67. p. Az első adatolható személyes találkozója I. Soběslav cseh fejedelemmel, sógorával.)

- 1135 Vác (Pest vm.; CDH II. 82–85. [85.] p.; RA 59. sz.)
1137. febr. vége/márc. közepe Északnyugat-Magyarország, a morva határ közelében? (Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 443. p.; Chronica Boemorum Przbicionis Pulkava de Tradenina. In: CFH III. 1994. p.; *Kádár*, 2018/b. 53. p. Második találkozója I. Soběslavval.)
- 1136/1137. ápr. előtt Esztergom (*Fejérpataky*, 1893. 14–18. [14.] p.; *Pauler*, 1899. I. 245–246., 479. p., 441. jegyz. *Makk*, 1996. 178. p. A királyi tanács ülésén (esetleg egy országos gyűlés alkalmával) hercegségként középső fiának, Lászlónak adományozza a frissen elfoglalt Boszniát.)
- 1137 szentmártonhegyi bencés monostor (Győr vm., ma Pannonhalma; ÁÚO I. 53–54. p.; RA I/1. 61. sz.)
1137. aug. 20./szept. közepe Székesfehérvár? (Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis. In: CFH I. 443. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 443. p.; *Pauler*, 1899. I. 248. p. A Boldogságos Szűz bazilikában eltemetetti atyjának, Álmos hercegnek a Bizánci birodalomból hazaszállított maradványait.)
1138. szept. 3. Székesfehérvár (MES I. 88–97. [97.] p.; RA 63. sz.)

II. Géza király

- 1131/1132 fordulója k. Arad mellett (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 446–447. p.; *Pauler*, 1899. I. 241. p.; *Makk*, 1972. 42–44. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 189. p. Apja és anyja, Ilona királyné oldalán az ellenzékkel való brutális leszámolásba torkolló országgyűlésen.)
1141. febr. 16. Székesfehérvár (CB 187. p.; Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 453. p.; *Knauz*, 1876. 511. p.; *Pauler*, 1899. I. 249–250. p.; *Sebestyén*, 1938. 16. p. Királlyá koronázása.)

1146. ápr. dereka/kora nyár Pozsony (Anonymi Continuatio Admuntensis. In: CFH I. 751. p.; Anonymi Continuatio Zwetlensis I. 792. p.; Ottonis Frisingensis episcopi Gesta Friderici I imperatoris. In: CFH III. 1766. p.; MNHT IV. 90–91. p. A Borisz herceg német zsoldosai által elfoglalt vár körülzárása.)
1146. szept. 9/10. mosoni kapu (*porta Mesia*; Anonymi Continuatio Zwetlensis I. 792. p.; Ottonis Frisingensis episcopi Gesta Friderici I imperatoris. In: CFH III. 1768. p.; MNHT IV. 92. p. A II. Henrik osztrák őrgróf ellen indított országos hadjárat élén.)
1146. szept. 11. a Lajta (Sár) nyugati partja mentén, Bruck (Osztrák Őrgrófság, Német-Római Bir., ma Bruck-an-der-Leitha, Alsó-Ausztria) mellett (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 453–457. p.; Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis II. In: CFH I. 762. p.; Anonymi Continuatio Zwetlensis I. In: CFH I. 792. p.; Ottonis Frisingensis episcopi Gesta Friderici I imperatoris. In: CFH III. 1768. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 197–198. p.; *Pauler*, 1899. I. 261–263. p. Győztes ütközet II. Henrik osztrák őrgróf ellen.)
1150. szept. vége/okt. dereka Szanok (Halicsi Fejedelemség, Kijevi Rusz, ma Sanok, Lengyelország; OÉ 124–127. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 269. p.; MNHT IV. 109. p.; *Font*, 2005. 170–171. p. Hadjáratot vezet sógora, II. Izjaszlav Msztjiszlavics kijevi nagyfejedelem megsegítésére.)
1150. október második fele Peremisl vidéke (OÉ 126–127. p.; MNHT IV. 109. p.; *Font*, 2005. 170–171. p.)
1150. nov./dec. Csanád vm. (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 208–209. p.; *Makk*, 1989. 54–55. p. Borisz trónkövetelő, illetve az őt támogató bizánci sereg ellen vonul.)

1150. nov./dec. az Al-Duna mentén (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 208–209. p.; MNHT IV. 124. p.; *Makk*, 1989. 54–55. p. Kiűzi az ismét az országba tört Borisz trónkövetelőt, majd békét köt Manuél bizánci császárral.)
- 1151 első fele az Al-Duna folyásánál (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 210. p. Hadsereggel vonul az ország déli határára.)
- 1152 első fele/nyara Peremisli közelében, a Szan és a Vjagra folyók egyesülésénél (Halicsi Fejedelemség, Kijevi Rusz, a Vjagra mai neve Wiar); OÉ 169–187. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 198. p.; *Pauler*, 1899. I. 280–281. p.; *Font*, 2005. 174. p. Országos hadjárat, majd döntő győzelem Vlagyimír Volodarevics halicsi fejedeleme felett.)
- 1154 nyara/ősze Barancs vára alatt (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 210–213. p.; MNHT IV. 130–131. p.; *B. Szabó*, 2013. 124–125. p. A határvár sikertelen ostroma.)
- 1155 tavasza az Al-Duna mentén (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 213–214. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 199. p.; MNHT IV. 130. p.; *Makk*, 1989. 61. p.)

III. István király

1162. jún./júl. eleje Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 461. p. Megkoronázása.)
1162. júl./aug. Pozsony (Annales Posonienes. In: SRH I. 127. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 200. p.; *Pauler*, 1899. I. 296. p. Nagybátyja, II. László [ellen]király elől kénytelen a határvárba húzódnia.)
1162. júl./1163 eleje Osztrák Hercegség (ÁKO 70. p.; *Pauler*, 1899. I. 296. p.; MNHT IV. 137. p. Külföldre menekül.)
- 1162 második fele/1163 eleje Pozsony (Annales Posonienes. In: SRH I. 127. p.; ÁKO 70. p.; *Pauler*, 1899. I. 297. p.)

1163. jún. vége előtt? Esztergom (CDCr. II. 97–98. p.; RA 102. sz.; *Pauler*, 1899. I. 298. p.)
- 1166 Eger (CDCr. II. 106. p.; RA 112. sz.)
- 1169 W. püspöki(?) város (*civitas W*) – Veszprém, esetleg Várad? (LP II. 444–445. [445.] p.; ÍF 195. p., 1180. jegyz.; *Hunyadi*, 2016. 141–142. p. Kiváltságlevélben erősíti meg a vélhetően ugyanott Manfred legátussal kötött konkordátumot.)
- 1171 eleje(?), márc. (?) Esztergom? (Gualteri Mappi De nugis curialium. In: CFH II. 1095–1096. p.; *Pauler*, 1899. I. 320. p.; *Hunyadi*, 2016. 141–142. p.)¹⁷
1172. márc. 4. Esztergom (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 462. p.; Arnoldi Lubecensis abbatis Chronica Slavorum. In: CFH I. 303. p.; *Pauler*, 1899. I. 320. p. Hirtelen bekövetkezett halála.)

II. László (ellen)király

- 1131/1132 fordulója k. Arad mellett? (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 446–447. p.; *Pauler*, 1899. I. 241. p.; *Makk*, 1972. 42–44. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 212. p. Apja és anyja, Ilona királyné oldalán az ellenzékkel való brutális leszámolásba torkolló országgyűlésen.)
- 1136/1137. ápr. előtt Esztergom? (*Fejérpatak*, 1893. 14–18. [14.] p.; *Pauler*, 1899. I. 245–246., 479. p., 441. jegyz.; *Makk*, 1996. 178. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 212. p. II. Béla a királyi tanács ülésén (esetleg egy országos gyűlés alkalmával) hercegségként adományozza neki a nemrég meghódított Boszniát.)

¹⁷ Bizonytalan adat. Bár forrásunk egykorú az általa elbeszélte eseménnyel, műfajából — lényegében egy andekdota-gyűjteményről van szó —, illetve keletkezési helyéből (Anglia) adódóan információinak helytállósága erősen kérdéses.

- 1159/1160 k.–1162. jún. Bizánc (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 214–215. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 274–275. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 200. p.; *Makk*, 1989. 76., 155. p., 118. jegyz. Bátyjával, II. Géza királlyal szembekeverülve, annak tudta nélkül, távozik az országból.)
1162. júl. második fele Székesfehérvár (Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 200. p.; Gualteri Mapes De nugis curialium. In: CFH II. 1095.; *Makk*, 1989. 82. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 213. p. Jogszerűtlen királlyá koronázása.)

IV. István (ellen)király

1157. márc./aug. Német-római Bir. (Continuatio Rachewini. In: CFH III. 1770. p.; MES I. 110–111. p.; RA 86. sz.; *Makk*, 1989. 68. p. A bátyja, II. Géza ellen szőtt összeesküvés lepleződésekor elmenekül az országból.)
1158. jan. 13. Regensburg? (Bajor Hercegség, Német-római Bir.; Continuatio Rachewini. In: CFH III. 1770. p. Az. I. Frigyes császár elnökletével megrendezett birodalmi gyűlésen?)
- 1158 első fele Velence (Continuatio Rachewini. In: CFH III. 1770. p. Bizáncba tartva érkezik a városköztársaságba.)
- 1158 első fele? Bizánc (Continuatio Rachewini. In: CFH III. 1770. p.; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 214–215. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 274–275. p.)
- 1160 vége/1161 eleje? Párma mellett? (Itáliai Királyság, Német-római Bir., ma Olaszó.; Anonymi Chronica regia Coloniensis. In: CFH I. 481. p. I. Frigyes német-római császár oldalán. István herceg észak-itáliai tartózkodása időpontjának problematikájára: ÍF 486. p., 2602. jegyz.)

- 1160/1161? Bizánci Bir. (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 214–215. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 274–275. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 200. p.; *Makk*, 1989. 76., 155. p., 118. jegyz.)
- 1160/1161 Bizánc (Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 274. p. A császár rangjához illően fogadja és összeházasítja az unokahúgával.)
1162. jún./júl. Haram (Χράμουν; Krassó vm., ma *Банатска Паланка*, Vajdaság, Szerbia; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 275. p. Bizánci sereggel tér vissza az országba.)
1162. jún./júl. Magyarország, valószínűleg központi területe (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 214–215. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 274–275. p.; *Pauler*, 1899. I. 296. p.)
1163. jan. 27. Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 461–462. p. Jogellenes és puccsszerű megkoronázása.)
1163. jún. 19. Székesfehérvár mellett (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 462. p.; ÁKO 70. p.; RA 104. sz.; *Makk*, 1979. 29. p. Döntő vereséget szenved III. István hadaitól.)
1163. jún. 19/20. Diós (?) (*Dyo*, talán a Pest vm.-i Diósd; ÁMTF IV. 568–569. p.; Henrici de Mugeln Chronicon. In: SRH II. 201. p. III. István király híveinek fogságába esik.)
- 1165 eleje–ápr. 11. Zimony (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 462. p.; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 225., 228–229. p.; *Makk*, 1989. 91–92. p. A vár falai közé szorul, majd váratlanul meghal.)

III. Béla király

- 1163 ősze–1164 tavasza Bizánc (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 217–218. p.; MNHT IV. 138. p.; *Makk*, 1979. 30–31. p.; *Baják*, 2021. 24. p. A magyar–bizánci békeszerződés értelmében, mint annak prezeuntív örököse I. Manuél császárral a Bizánci Birodalomba távozik.)
- 1164 nyara Szerémségi thema (Thema Sirmium, Bizánci Bir., ma Vajdaság, Szerbia; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 219–220. p.; MNHT IV. 139–140. p.; *Baják*, 2021. 25. p. A birodalmi sereg élén Magyarország ellen vonult I. Manuél bizánci császár oldalán.)
- 1164 nyara Titel közelében, a Duna jobb partján? (ma *Tumea*, Vajdaság, Szerbia, talán Szalánkeméntől északnyugatra; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 219. p.; MNHT IV. 140. p.; *Baják*, 2021. 25. p.)
- 1164 nyara Petrikon (Πετρίκον; valószínűleg az észak-szerémségi Kő, ma Баностор; Bánmonostor, Vajdaság, Szerbia; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 219. p.)
- 1164 nyara Pagatzion (Παγάτζιον, minden bizonnyal Bács (ma Бач, Vajdaság, Szerbia; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 221. p.; MNHT IV. 140. p.; *Makk*, 1989. 90–91. p.)
1165. jún. Sardike? (Serdica/Szófia, Bizánci Bir., ma Bulgária fővárosa; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 229. p. Feltehetőleg az ott tartózkodó bizánci császár oldalán.)
1165. jún. vége k. Harammal átellenben, a Duna déli partján? (Szerémségi thema, Bizánci Bir.; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 229. p.; *Pauler*, 1899. I. 307. p.; MNHT IV. 143. p.; *Baják*, 2021. 27. p.)

1165. jún. közepén Szerémségi thema (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 229. p.; MNHT IV. 143. p.; *Baják*, 2021. 27. p. A második magyarországi hadjáratát vezető I. Manuél kíséretében.)
1165. jún. vége k. Zimony vára alatt (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 229–235., Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 278–281. p.; *Pauler*, 1899. I. 308. p.; *Makk*, 1989. 92. p. A várat hosszú ideig ostromló I. Mánuel bizánci császár oldalán.)
- 1165 vége Bizánc (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMBTF 235. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 281–282. p.; *Makk*, 1989. 96. p.; *Farkas*, 2004. 274. p.; *Baják*, 2021. 28. p. I. Manuél — egyúttal deszpotészi címmel és méltósággal ruházva fel, valamint társcsászárrá nyilvánítva — hivatalosan is trónörökösévé jelöli ki.)
1166. márc. 2. Bizánc (Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMBTF 259. p.; *Kristó* – *Makk*, 1981. 11. p.; *Baják*, 2021. 29. p. A császárral és a bizánci pátriárkával együtt elnököl a birodalom székvárosában tartott zsinaton.)
- 1166 tavasza–nyara Szerémségi thema, a Duna mentén (alighanem Nándorfehérvár közelében; Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMTBF 238. p.; *Makk*, 1989. 99. p.; *Baják*, 2021. 30. p.; *Bácsatyai*, 2022. 102. p. Az egyik bizánci sereget parancsnokaként felvonul a magyar határra.)
- 1169 vége–1170 eleje Bizánc vagy birodalmi székváros környéke (Jóannész Kinnamosz: Epitomé. In: ÁMBTF 246. p.; Nikétasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 293. p.; *Farkas*, 2004. 275–276. p.; *Baják*, 2021. 36. p. I. Manuél császár felbontja a leányával kötött jegyességét és kaiszari címre „fokozza le”.
1173. jan. 13/14. Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 462. p.; *Baják*, 2021. 41. p. Királyságának koronázása.)

1181. aug. 20. Székesfehérvár (ÁÚO XI. 45–46. [45.] p.; RA 131. sz.; *Bácsatyai*, 2022. 110. p. Valószínűleg országos törvénylátó napokat tartva.)
- 1181/1182. máj. eleje Nándorfehérvár, illetve Barancs vára alatt? (Anonymi Continuatio Zwetlensis II. In: CFH I. 792. p.; Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 293. p.; MNHT IV. 170. p.; *Makk*, 1982. 49. p.; *Baják*, 2021. 55. p. A két fontos határmenti erősség elfoglalása.)
- 1183 ősze Barancs és Niš között? (Anonymi Continuatio Zwetlensis II. In: CFH I. 792. p.; Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 294., 313. p.; MNHT IV. 170. p.; *Makk*, 1982. 49. p. Második, feltehetően személyesen vezetett hadjárata a Bizánci Bir. észak-balkáni tartományai ellen.)
- 1183 ősze Niš? (Anonymi Historia de expeditione Friderici imperatoris. In: CFH I. 293. p.; MNHT IV. 170. p. A város bevétele és állítólagos lerombolása.)
- 1183 ősze Szófia? (Vita Sancti Johannis de Rila. In: ÁMTBF 248. p.; Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 294. p.; MNHT IV. 170. p.; *Makk*, 1982. 49. p. Csapatai, gyaníthatóan vezényletével, elfoglalják a várost.)
- 1183 ismeretlen sziget (talán a Nagy-[ma: Csepel-]sziget; HO I. 1–2. p.; RA 138. sz.; *Ráth*, 1866. 12. p.)
- 1188 kora tavasza Halics (Halicsi Fejedelemség; Kijevi Rusz; OÉ 290–293. p.; MNHT IV. 172. p.; *Font*, 1987. 48. p.; *Font*, 2005. 180–181. p. Személyesen vezet hadjáratot, és elfoglalja a Fejedelemséget.)
1188. máj. 6. Esztergom (CDCr. II. 225–226. p.; RA 147. sz.; *Sebestyén*, 1938. 17. p.)

1189. jún. 4–7/8. Esztergom (Arnoldi Lubecensis abbatis Chronica Slavorum. In: CFH I. 305. p.; Anonymi Chronica regia Coloniensis. In: CFH I. 482. p.; MNHT IV. 176. p. Hitvesével, Margit királynéval ünnepélyesen fogadja és vendégül látja a keresztes sereg élén a Szentföldre tartó I. Frigyes német-római császárt.)
1189. jún. 8/9.–11/12. Óbuda (Arnoldi Lubecensis abbatis Chronica Slavorum. In: CFH I. 305. p.; Anonymi Chronica regia Coloniensis. In: CFH I. 482. p.; MNHT IV. 176. p.; KMKTK I. 92–93. p.)
1189. jún. 21. k. Szalánkemén? (Arnoldi Lubecensis abbatis Chronica Slavorum. In: CFH I. 305. p.; MNHT IV. 176–177. p. Feltehetően az ott tartózkodó I. Frigyes oldalán.)
1189. jún. 30. Bizánci Bir., a Morava nyugati partján (Arnoldi Lubecensis abbatis Chronica Slavorum. In: CFH I. 305–306. p.; MNHT IV. 176–177. p. Búcsút vesz I. Frigyes császártól.)
1189. dec. 25. k. Óbuda (Anonymi Historia de expeditione Friderici imperatoris. In: CFH I. 296. p.; KMKTK I. 93. p.)
- 1191/1192 a Száva mentén (feltehetőleg Nándorfehérvár közelében; Nikéasz Khóniatész: Khroniké diégészisz. In: ÁMTBF 295.; Thoedórosz Szkutariótész: Szünopszisz khroniké. In: ÁMTBF 314. p.; *Moravcsik*, 1933. 527. p.; *Kristó – Makk*, 1981. 21. p.; *Makk*, 1982. 57. p., 17. jegyz. Újabb személyes találkozók és tárgyalások vejével, II. Izsák bizánci császárral.)
- 1192 második fele (?) Veszprém (*Kiss*, 2019. 88., 92. p.; *Baják*, 2021. 82. p.)

Imre király

- 1170/1071–1172 második fele Bizánc? (*Szabados*, 1999/b. 11–16. p.; *Kristó – Makk*, 2001. 242. p. Vélelmezhető születési helye, csecsemőkora.)

1182. máj. 16. Székesfehérvár (Gaufredi coenobitae Chronicon. In: CFH II. 976. p.; *Bácsatyai*, 2022. 111. p. Királlyá koronázása.)
1185. nov. 25. előtt Székesfehérvár (CDCr. II. 192–194. [192.] p.; *Baják*, 2021. 62. p. Második királlyá koronázása.)
1196. júl. vége k.? Esztergom (*Johannes Dubravius*: Historia Regni Boemiae. Prostana [Prostějov], 1552. 88. p.; *Szabados*, 2002. 341–342. p.; *Kádár*, 2018/b. 79. p. Házasságkötése Konstancia aragóniai hercegnővel.)
1197. dec. közepe/1198. febr. eleje Macsek (*Muchek*, alighanem a Rojcsai várisp.-beli, ma Mački, Farkaševac része, vagy az egykor Zala vm.-i település, ma Mačkovec, mindkettő Horváto.; ZVT I. 6–7. [6.] p.; RA 480. sz. Vö.: CDH II. 308–309. p.; RA 69. sz.; MNHT IV. 181. p.; *Szabados*, 1999/a. 94. p. Vereséget szenved fellázadt öccsétől, András hercegtől.)
1199. márc. 10. Vác (CDH II. 358–361. [359.] p.; ÁÚO VI. 198–201. p.; RA 187. sz.; *Pauler*, 1899. II. 18–19. p.; *Szabados*, 1999/a. 101–103. p. Erőszakkal behatol a székesegyházba, ahol katonái tetteleg bántalmazták Boleszló püspököt.)
1199. márc. közepe/nyara^o Rád, Rád-völgy (*Raad, in valle*, Rad; ZVT I. 6–7. [6.] p.; RA 480. sz.; ÁÚO I. 22–23. [22.] p.; RA 279. sz.; MNHT IV. 183. p.; *Pauler*, 1899. II. 19. p. Győzelmet arat fivére, András herceg felett.)
- 1201/1202 eleje Szerbia? (VMSM I. 13–14. [14.] p.; UB I. 39–40. p.; MNHT IV. 187. p.; *Bárány*, 2012. 133–134. p.; *Bárány*, 2020. 216. p. Feltehetőleg személyesen vezet hódoltató hadjáratot a szomszédos észak-balkáni államba.)
1202. nov. előtt Észak-Bulgária, a Morava völgye? (CDH II. 393–394. p.; UB I. 52–55. [53–54.], 98–99. p.; CDES I. 265–266. [265.] p.; MNHT IV. 189–190. p.; *Bárány*, 2012. 134. p.; *Rudolf*, 2023. 34. p. Hódoltató hadjáraton.)

1203. nov. vége k.? Varasd (CDCr. III. 89–91. [89.] p.; Anonymi Continuatio Admuntensis. In: CFH I. 752. p.; Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis II. In: CFH 762. p.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2228–2229. p.; *Körmendi*, 2012.)

III. László király

1204. aug. 26. Székesfehérvár (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 463. p.; *Sweeney*, 1993. 150., 161. p., 11. jegyz.; *Bácsatyai*, 2022. 128. p. Királlyá koronázása.)
- 1205 első hónapjai, ápr. 24. k.? Ausztria (Anonymi Continuatio Admuntensis. In: CFH I. 752. p.; Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis II. In: CFH I. 762. p.; MNHT IV. 199. p.; *Zsoldos*, 2022. 48. p. Édesanyja, Konstancia özvegy királyé titokban magával viszi külföldre.)
1205. máj. 3/7. Bécs (Chronici comp. s. XIV. In: SRH I. 464. p.; Chronicon Zagrabiense. In: SRH I. 211. p.; Anonymi Continuatio Admuntensis. In: CFH I. 752. p.; Anonymi Continuatio Claustroneoburgensis II. In: CFH I. 762. p.; *Rudolf*, 2023. 41. p. Elhunyt.)

Kiegészítés II. András király itineráriumához

- 1212 késő ősze/1213 eleje? a „gubatusok” elleni hadjáraton, nagy valószínűség szerint a Halicsi Fejedelemség területén vagy a kunok azal délről szomszédos földjén (PRT I. 628–630. [628.] p.; *Zsoldos*, 2022. 416–417. p.; *Bárány*, 2012. 138. p.; *Szőcs*, 2024. 455–456. p. Font Márta szerint a kunok egy bizonyos — bolgár szolgálatban álló — csoportjával azonosítható „gubások” elleni katonai akcióra a Balkánon, az Al-Duna vidékén került sor: *Font*, 1985.)
1229. febr. 15. Székesfehérvár? (PRT I. 692. p.; *Szőcs*, 2024. 458. p.)

1232. febr. 25. k. Székesfehérvár? (MES I. 283–284. [283.] p.; RA 485. sz.; *Pauler*, 1899. II. 115–116. p.; *Szőcs*, 2024. 457–458. p.)

Kiegészítés IV. Béla király itineráriumához

1253. okt. dereka Székesfehérvár (Ottokars Österreichische Reimchronik. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. (Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum.) Band 5. Teil 1. Hrsg. von Joseph Seemüller. Hannover, 1890. 27–28. p.; Stájer 2055.; 91. p.; Annales Osterhovenses. In: CFH I. 590–591. p.; Annales Hermannii Altahensis abbas. In: CFH II. 1148. p.; *Rudolf*, 2023. 164–166. p. Henrik bajor herceg, veje általi meglátogatása.)
1255. febr. 9. Vaska (Verőcei isp., ma Vaška, Horváto.; CDH IV/3. 284–286. [285.] p.; RA 1030. sz.; *Szőcs*, 2024. 462. p. Ítélszéket tart a környékbeli birtokosok számára.)

Rövidítések jegyzéke

Forráskiadványok

- ÁKO Árpád-kori oklevelek 1001–1196. (Chartae antiquissimae Hungariae) Főszerk. Györffy György. Bp., 1997.
- ÁMBTF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. (Fontes Byzantini historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium.) Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp., 1988.²
- CB Chronicon Budense. Textum recognovit, notis illustravit, lemmata ac indices adiecit, et praefatus est Iosephus Podhradczky. Budae, 1838.

- CDCr. II–III. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Zvezak II–III. (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Volumen II–III.)* Sabrao i uredio Smičiklas, T[adija]. Zagreb, 1904–1905.
- CDES I. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Ad edendum praeparavit Richard Marsina.* Bratislavae, 1971.
- CDH II–IV/3. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. II–III/2. Studio et opera Georgii Fejér.* Budae, 1829.
- CFH I–III. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos.* Budapestini, 1937–1938.
- DHA I. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Praefuit Georgius Györffy.* Budapestini, 1992.
- HO I. *Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus patrius) I.* Kiadják Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr, 1865.
- ÍF *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: Thoroczkay Gábor.* Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.)
- LP II. *Le Liber pontificalis. II. Texte, introduction et commentaire par L'Abbé L. Duchesne.* Paris, 1892.
- MES I. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus II. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* Strigonii, 1874.
- OÉ *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Ford. Hodinka Antal. Bp., 1916.
- PRT I. *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I. A Pannonhalmi Főapátság története. Első korszak. A megalapítás és a terjeszkedés kora 996–1243. Szerkesztette és részben írta Erdélyi László.* Bp., 1902.

- RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1923.; II/2–3. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1961. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9.)
- SRH I–II. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938.
- UB I–III. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Band I–III. Bearbeitet von Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza. Wien – Graz – Köln, 1955–1979.
- UH III. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. (Diplomata regum et imperatorum Germaniae.) Band 5. Die Urkunden Heinrichs III. Herausgegeben von H[arry] Bresslau – P[aul] Kher. Berlin, 1931.
- UH IV. Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. (Diplomata regum et imperatorum Germaniae.) Band 6. Die Urkunden Heinrichs IV. Herausgegeben von Dietrich von Gladiss. Hannover, 1941.
- VMSM I. Vetera monumenta slavorum meridionalium. I. Historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologia disposita ab Augustino Theiner. Romae, 1863.
- ZVT Zala vármegye története. Oklevéltár. I. Szerkesztik Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp., 1886.

Szakirodalom

- Angyal*, 1912. *Angyal Dávid – Domanovszky Sándor – Erdélyi László – Karácsonyi János – Márki Sándor – Sörös Pongrácz: Az aradi „véres” országgyűlés és Dobozai halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények. Századok*, 46. (1912) 773–783. p.

- ÁMTF I–IV. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998.
- Bagi, 2016. Bagi Dániel: Szent László csehországi hadjárata a 14. századi krónikakompozíció 140. fejezetében. In: Elfeleltett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósn László, Veszprémy László. Bp., 2016. 162–170. p.
- Bagi, 2017. Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és a Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs, 2017.
- Baják, 2021. Baják László: Magnus Bela rex. III. „Nagy” Béla király és kora. Bp., 2021.
- Bácsatyi, 2022. Bácsatyi Dániel: Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301). Bp., 2022. (Arpadiana X.)
- Báling, 2021. Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszeri. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. Bp., 2021. (Arpadiana VII.)
- Bárány, 2012. Bárány Attila: II. András balkáni politikája. In: II. András és Székesfehérvár. Tanulmánykötet a Székesfehérvári Egyházmegyei múzeum rendezésében 2011. október 15-én, a székesfehérvári Szent István Művelődési Házban tartott tudományos konferencia előadásából. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár, 2012. (Magyar királyok és Székesfehérvár III. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) 129–200. p.
- Bárány, 2020. Bárány, Attila: The Relations of King Emeric and Andrew II of Hungary with the Balkan States. In: Стефан Првовенчани и његово доба. Stefan the First-Crowned and His Time. Edited by Alexandar Rastović, Ivana Komatina. Belgrade, 2020. (Collection of Works 42.) 213–249. p.

- Dowiat*, 165. *Dowiat, Jerzy*: Bela I wegierski w Polsce (1031/32–1048). In: Przegląd Historyczny, 56. (1965) 1–23. p.
- Farkas*, 2004. *Farkas Zoltán*: Béla-Alexios jegyessége. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. Horváth László, Laczkó Krisztina, Mayer Gyula, Takács László. Bp., 2004. 271–279. p.
- Fejérpataky*, 1893. *Fejérpataky László*: A Gutkeled-biblia. In: Magyar Könyvszemle (Új folyam) 1. (1892–1893) 5–22. p.
- Font*, 1985. *Font Márta*: Kiket neveztek Gubatusnak a XIII. század elején? In: A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Tudományos Közleményei. Studia Paedagogica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 3. (1985) 1. sz. 11–16. p.
- Font*, 2005. *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.)
- Font*, 2015. *Font Márta*: I. András és Bölcs Jaroszláv. In: Világtörténet, 37. (2015) 607–624. p.
- Gál*, 2015. *Gál Judit*: Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba. In: Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Bp., 2015. 59–76. p.
- Gál*, 2020. *Gál Judit*: Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban. A magyar királyi hatalomgyakorlás dalmáciai jellemzői. Bp., 2020. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.)
- Gállos*, 1975. *Gállos Ferenc*: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rendezte. Gállos Orsolya. Pécs, 1975. (Dunántúli Dolgozatok 8.)
- Gyárfás*, 1873. *Gyárfás István*: A jász-kúnok története. II. Kecskemét, 1873.

- Györffy, 1983. *Györffy György*: István király és műve. Bp., 1983.²
- Györffy, 1984. *Györffy György*: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1–2. Főszerk. Székely György. Bp., 1984.
- Hunyadi, 2016. *Hunyadi Sándor*: Magyarország és a pápaság egyezményei az 1160-as években. In: Fons, 23. (2016) 119–143. p.
- Kandra, 1891. *Kandra Kabos*: Aba Samu király. Bp., 1891.
- Karácsonyi, 1926. *Karácsonyi János*: Szent-László király élete. Bp., 1926. (Szent István Könyvek 36.)
- Kádár, 2012. *Kádár Tamás*: Az Árpád-házi uralkodók és az ország-lásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. In: Fons, 19. (2012) 57–108. p.
- Kádár, 2017. *Kádár Tamás*: Saul herceg, Bors ispán és Iván úr. Megjegyzések, észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez. In: Századok, 151. (2017) 787–808. p.
- Kádár, 2016. *Kádár Tamás*: IV. László király itineráriuma (1262–[1272]–1290). In: Fons, 23. (2016) 3–64. p.
- Kádár, 2018/a. *Kádár Tamás*: III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). In: Fons, 25. (2018) 87–124. p.
- Kádár, 2018/b. *Kádár Tamás*: A külföldi uralkodóházak tagjai, a külhoni hűbéres fejedelmek, valamint az egyházi főméltóságok és a pápai legátusok tartózkodásai Magyarországon 1000–1205 között. In: Történeti Tanulmányok. 26. Debrecen, 2018.
- Kádár, 2021. *Kádár Tamás*: II. András (1188–[1205]–1235), IV. Béla (1214–[1235]–1270) és V. István király (1241–[1270]–1272) itineráriuma. In: Fons, 28. (2021) 399–465. p.

- Kiss, 2001.* *Kiss Gergely*: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. In: Egyháztörténeti Szemle, 2. (2001) 1. sz. 43–60. p.
- Kiss, 2019.* *Kiss Gergely*: Gregorius de Sancto Apostolo. Egy 12. század végi magyarországi pápai legátus pályafutása. In: Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk. Kiss Gergely. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek 1.) 81–92. p.
- Klaniczay, 2000.* *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp., 2000.
- KMKTk I.* A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526. I. Főszerk. Weisz Boglárka. Bp., 2023. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)
- Knauz, 1876.* *Knauz Nándor*: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp., 1876.
- Koszta, 2012.* *Koszta László*: Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök. Két külföldi klerikus és a magyarországi püspöki szervezet továbbépítése 1009-ben. In: Belvedere Meridionale, 24. (2012) 4. sz. 22–40. p.
- Körmendi, 2012.* *Körmendi Tamás*: A „varasdi jelenet” kritikája. Megjegyzés Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp., 2012. 503–513. p.
- Körmendi, 2015.* *Körmendi Tamás*: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. In: Századok, 149. (2015) 443–477. p.
- Kristó, 1980.* *Kristó Gyula*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 67. (1980) 57–66. p.

- Kristó*, 1988. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet)
- Kristó – Makk*, 1981. III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica)
- Kristó – Makk*, 2001. *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. H. n., [Szeged] 2001.
- Labuda*, 1965. *Labuda, Gerard*: Mieszko II Król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego. Kraków, 1992.
- Makk*, 1972. *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 40. (1972) 31–49. p.
- Makk*, 1978. *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Géza történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 62. (1978) 3–23. p.
- Makk*, 1979. *Makk Ferenc*: Megjegyzések III. István történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 66. (1979) 29–43. p.
- Makk*, 1980. *Makk Ferenc*: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar–bizánci konfrontáció kronológiájához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 67. (1980) 41–56. p.
- Makk*, 1982. *Makk Ferenc*: III. Béla és Bizánc. In: Századok, 116. (1982) 33–61. p.
- Makk*, 1987. *Makk Ferenc*: Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 84. (1987) 31–44. p.
- Makk*, 1989. *Makk, Ferenc*: The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Bp., 1989.

- Makk*, 1990. *Makk Ferenc*: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. 90. (1990) 23–40. p.
- Makk*, 1992 *Makk Ferenc*: Megjegyzések az I. László-kori magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. 96. (1992) 13–24. p.
- Makk*, 1996. *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996.² (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)
- Mátyás*, 1894. *Mátyás Flórián*: Diplomatikai vonatkozások. In: Századok, 28. (1894) 581–591. p.
- MNHT III–IV. *Bánlaky [Breit] József*: A magyar nemzet hadtörténelme. III. A királyság megalapítása. Harcok a függetlenségért (972–1074). Bp., 1929.; IV. A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235). Bp., 1929.
- Moravcsik*, 1933. *Moravcsik Gyula*: III. Béla és a bizánci birodalom Manuél császár halála után. Századok, 67. (1933) 518–528. p.
- Moravcsik*, 1935. *Moravcsik Gyula*: A magyar Szent Korona görög feliratai. (Székfoglaló.) Bp., 1935. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből.)
- Négyesi*, 1994. *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. In: Hadtörténelmi Közlemények, 107. (1994) 3. sz. 136–146. p
- Orbán*, 1997. *Orbán Imre*: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. In: Aetas, 8. (1997) 2–3. sz. 42–50. p.
- Pauler*, 1888. *Pauler Gyula*: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111.) In: Századok, 22. (1888) 197–215., 320–333. p.
- Pauler*, 1890. *Pauler Gyula*: II. Géza orosz–görög háborúi. (1148–1156.) In: Hadtörténelmi Közlemények, 3. (1890) 1–19., 273–285. p.

- Pauler*, 1899. I–II. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. köt. 2., jav. kiad. Bp., 1899.
- Pláner*, 2016. *Pláner Lajos*: Magyarország első választott királya, Aba Sámuel. In: *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve*. 49. Szerk. Bujdosné Pap Györgyi. Eger, 2016. 277–321. p.
- Polgár*, 2016. *Polgár Balázs*: III. Henrik 1044. évi magyarországi hadjárata és a ménfői csata. In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. Pószán László, Veszprémy László. Bp., 2016. 149–161. p.
- Ráth*, 1866. *Ráth Károly*: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjárati, utazási és tartózkodási helyei. Győr, 1866.²
- Rokay*, 1990. *Rokay Péter*: Salamon és Póla. Újvidék, 1990. (Értekezések, monográfiák 23.)
- Rudolf*, 2023. *Rudolf Veronika*: Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolata 1196 és 1310 között. Bp., 2023. (Arpadiana XV.)
- Sebestyén*, 1938. *Sebestyén Béla* (összeállította): A magyar királyok tartózkodási helyei. Sajtó alá rendezte: Sebestyén Erzsébet. Bp., é. n. [1938]
- Sweeney*, 1993. *Sweeney, James Ross*: III. Ince és az esztergomi érsek-választási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttere. Ford. Sebők Ferenc. In: *Aetas*, 9. (1993) 1. sz. 147–169. p.
- Szabados*, 1999/a. *Szabados György*: Imre és András. In: *Századok*, 133. (1999) 85–111. p.
- Szabados*, 1999/b. *Szabados György*: Imre király életidejéről. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 110. (1999) 11–19. p.
- Szabados*, 2002. *Szabados György*: Imre király házassága, aranybullája. In: *Századok*, 136. (2002) 341–350. p.

- Szabados*, 2019. *Szabados György: „Országnak nagy örömevel” – Szent István székesfehérvári koronázásáról.* Alba Regia. 47. Székesfehérvár, 2019. 105–116. p.
- B. Szabó*, 2013. *B. Szabó János: Háborúban Bizánccal.* Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Boldog Zoltán tanulmányával és rajzaival. Bp., 2013.
- Szegfű*, 1994. *Szegfű László: Péter. Magyar király.* In: KMTL 544. p.
- Szőcs*, 2024. *Szőcs Tibor: Királyi nagyböjt Óbudán.* In: Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára. Szerk. Hunyadi Zsolt, Köfalvi Tamás. Szeged, 2024. 449–466. p.
- Veszprémy*, 1989. *Veszprémy László: Szent István felövezéséről.* In: Hadtörténelmi Közlemények, 102. (1989) 3–13.
- Veszprémy*, 2005. *Veszprémy László: Magyarország és az első keresztes hadjárat.* Aachen Albert tanúsága. In: Hadtörténelmi Közlemények, 118. (2005) 501–516. p.
- Wertner*, 1892. *Wertner Mór: Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép-, és földrajzi könyvtár 51.)
- Zsoldos*, 1995. *Zsoldos Attila: Péter és Gurka (Gurcu) ispán nemzetsége.* In: Történelmi Szemle, 37. (1995) 3. sz. 345–351. p.
- Zsoldos*, 2022. *Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya.* Székesfehérvár, 2022.